

NÉMETH GYULA

A KEVERT NYELVRENDSZER KÉRDÉSÉHEZ.

(Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.)

I.

1. Az a dolgozat, melyet bemutatok, *Türkische Studien aus Vidin* című, készülő munkám bevezetésének egyik része. Annak a megokolását tartalmazza, hogy munkám hangtörténeti részében miért választottam el a jövevényszavak tárgyalását a török eredetű szavak tárgyalásától.

A jövevényszavak a hangképviselet szempontjából gyakran mutatnak olyan sajátságokat, amelyeket az eredeti szókincsben nem találunk. Olyan elemekről van itt szó elsősorban, amelyek a nyelvben még nem honosodtak meg, olyan szavakról, amelyekről Dmitrijev *Барваризмы в башкирской речи* (Zap. Koll. Vost. IV. [1930], 73) c. értekezésében beszél, amelyek mind a nyelvet beszélők előtt, mind pedig a kutató előtt idegenszerűnek tűnnek fel. Ezek minden nyelvben gyakran mutatnak rendkívüli hangképviseléseket.

Ezekről az elemekről a következőket olvassuk Paulnál (Prinzipien⁵, 396): „Mikor a szónak az átvétele csupán a hallás alapján és az idegen nyelv tökéletlen ismeretével történik, akkor nagyon könnyen [a rendes változtatásokon túl] további elferdítések lépnek fel, amelyek a hangkép felfogásának tökéletlenségén és az emlékezés pontatlanságán alapszanak. Ennek következtében különösen szokatlan hangkapcsolatokat látunk szokottabbakkal felcserélődni és rövidülések mutatkoznak. Ilyen esetben gyakori a népetimológia is.“

2. Ezt minden nyelvben tapasztaljuk, de az oszmán-török nyelvben ez a sajátság fokozott mértékben van meg, itt ebben a tekintetben sajátságos körülményeket találunk, amelyek a nyelvrendszer kevert voltában gyökereznek.

A kevert nyelvrendszer kifejezést természetesen különleges értelemben használom. Lehet nyelvkeveredésről beszélni — mégpedig joggal, mert minden ide vonatkozó jelenségnek ez az alapja — már abban az esetben is, ha egy egyének a nyelve egy másik egyén nyelvét befolyásolja. Rendesen nyelvkeveredésről beszélnek akkor, amikor egy nyelvnek az elemei, főleg szavak, egyik nyelvből a másikba kerülnek. Vannak azután tulajdonképeni keveréknyelvek, amelyek különféle típusúak. Ezekben két vagy több nyelv anyaga valami különleges módon keveredik. A kérdésnek nagy irodalma van, amelynek az ismertetése nem tartozik ide. Én egy ilyen különleges típusú keveréknyelvet akarok itt most bemutatni, a régebbi oszmán-török nyelvet.

Ennek a nyelvnek jellegéről sem az orientálistáknak, sem az általános nyelvtudomány művelőinek nincs helyes fogalma; így pl. Jespersen (Die Sprache, 191.1.) a török nyelvet sok arab és perzsa jövevényszavával az angol mellé állítja, amelyben sok francia jövevényszó van. A török nyelv esetében — mint látni fogjuk — egészen másról van szó.

Hogy erről a nyelvről helyes fogalmat alkothassunk magunknak, elsősorban a török társadalmi viszonyokat kell szem előtt tartanunk. Ezeket ma még csak nagyjában ismerjük, rendszeres történeti kutatásuk a jövő feladata, fontosságukra itt inkább csak elvileg mutathatunk rá. Viszont a következőkben vázolt nyelvi fejlődés tanulságait a művelődéstörténet kutatója is felhasználhatja.

Kiinduláspontunk azok a gondolatok, amelyeket Sztálin „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései“ című munkájában az arisztokrácia és a burzsoázia felső rétegeinek nyelvére vonatkozólag a következőképen fejezett ki: „Mijük is van ezeknek a dialektusoknak és zsargonoknak? Van: az arisztokrácia vagy a burzsoázia felső rétegeinek sajátos ízlését tükröző, sajátos szavakból álló szógyűjteményük; néhány mesterkéltnél, gáláns kifejezésük és fordulatuk, amelyek mentesek a nemzeti nyelv „durva“ kifejezéseitől és fordulataitól; végül bizonyos számú idegen szavuk.“ (Szikra-kiadás, 14. l.)

Ezekkel a szavakkal Sztálin az ismert európai nyelvek normális viszonyait jellemzi. Az az eset, amelyet mi tárgyalni fogunk, nem tartozik a normális esetekhez, itt egy beteg társadalom nyelvének beteges jelenségeiről lesz szó. Azt fogjuk bemutatni, hogyan tengenek túl és hogyan okoznak rendkívüli jelenségeket ebben a nyelvben az idegen elemek. Ennek a beteg jelenségnek a szemlélete, úgy látom, adalékot szolgáltat a nyelvtudat alkotásának ismeretéhez. Tovább menve, fejtegetéseink új bizonyítékot fognak adni Sztálinnak ahhoz a tételéhez, amely szerint a nyelv életében a nyelvtani rendszer és az alapszókincs a döntő jelentőségű. Erre a dolgot végén még visszatérünk.

3. Próbáljuk meg először annak a történeti folyamatnak a vázolását, amely e keveréknyelv létrejöttének az alapja. Annak a történetéről van itt szó, hogy hogyan hatoltak be az arab és perzsa nyelvelemek az oszmán-törökbe, az oszmánlik őseinek, illetve ősi rokonainak, az oguzoknak a perzsákkal és arabokkal való legrégebbi érintkezésétől kezdve az ezeréves szakadatlan kulturális közösség korán keresztül. Megemlítem, hogy ez érintkezések történetében, illetőleg a későbbi állapotok kialakításában különösen fontos szerepük volt az oguzok szeldzsuk ágának, főleg Togrul Beg és a kóniai szeldzsukok birodalmának.¹

A perzsa-török érintkezés kezdetben, a fejlődés legfontosabb korszakában, mikor az oguzok perzsák szomszédságában, majd perzsa területen elhelyez-

¹ Bittner — alább ismertetendő értekezésében (12. l.) — az oszmán birodalom, illetőleg az oszmán kalifátus fontosságát hangsúlyozza a szóban lévő nyelvi folyamat szempontjából.

kedtek, közvetlen volt és a perzsa elemek közvetlen érintkezés folytán kerültek az oguz nyelvbe. Az arab elemek főleg perzsa közvetítéssel kerültek a törökbe, bár az Iránban élő araboknak és az arabul is beszélő perzsáknak és törököknek a hatása szintén érvényesült. Hogy ebben a nyelvtörténeti folyamatban milyen volt a szerepe azoknak a törököknek, akik már a VIII. század közepe óta a kalifák udvarában voltak, vagy arab szolgálatban állottak, esetleg nagyobb tömegben arab területen laktak, az egyelőre nekem nem világos.

E törökök eddigi történetében a legnagyobb társadalmi átalakulás korszaka ez: a nomád letelepül és átveszi az iráni életformát. Ezt a rendkívüli társadalmi átalakulást rendkívüli nyelvi átalakulás kísérte. Az arab és perzsa elemek, főleg jövevényszók roppant tömege jött át a nyelvbe, éspedig a legtöbb esetben nem szükségből, hanem az új társadalmi divat, a finomkodás szeszélyéből.

Mind a perzsa, mind pedig az arab elemek átvételénél különösen fontos szerepet játszott egy körülmény, amelyet jobb szó hiányában tudós befolyásnak nevezek. Ami az ilyen tudós, illetőleg irodalmi befolyás jelentőségét, intenzitását illeti, helyesen mondja Jespersen (*Die Sprache*, 192. l.) az angol nyelv esetére való hivatkozással: „A legnagyobb méretű nyelvkeveredések sokkal kevésbé alapszanak a népek tényleges összevegyülésén, mint állandó műveltségi, különösen irodalmi érintkezésen.”

A tudós befolyás nemcsak azt biztosította, hogy az oly magas nyelvi kultúrával kialakított perzsa és arab kifejezéseket a törökben használják, hanem azt is törekedett elérni, hogy a népnyelvnek a befolyása ezekre az elemekre ne érvényesüljön, hogy ezek a török nyelvrendszerben is megtartsák idegen jellegüket és ez a befolyás még erősebb lett, amikor a perzsa és török néprészek közvetlen érintkezése megszűnt. Ez a törekvés — legalább is ami a köznyelvet illeti — csaknem teljes sikerrel járt.

Ugyanazokat az eröket látjuk itt, amelyek a régebbi oszmán-török irodalom megteremtésében közreműködtek, amelyek a török ember jellemében, az új vallás iránti fanatikus szeretetében és az iszlám kultúrájának tisztelésében gyökereznek.

A régi oszmán-török műveltség vallásos jellege volt e nyelvi fejlődés alapja; az iskolákban az olvasás tanítása a korán nyelve, az arab alapján történt és el volt terjedve az a szokás, hogy az emberek a koránt könyv nélkül megtanulták. A koránszöveg kiejtésének pedig megvoltak a pontos, hagyományos szabályai, amelyek a nyelvben használt arab szók kiejtésére is hatással voltak. E tényező mellett tekintetbe kell venni bizonyos körök két-, illetőleg többnyelvűségét is.

4. A fejlődés általános vonásait aligha lehet másképen elképzelni, de ami ennek a fejlődési folyamatnak a részletes, dokumentált leírását illeti, erre vonatkozólag még hiányoznak a szükséges kutatások. A nyelvtanok és szótárak regisztrálják az ide tartozó tényeket, Šemseddin Sāmi szótárában pl. számos megjegyzést találunk arra vonatkozólag, hogy hogyan fejlődött egy-egy arab

vagy perzsa szó hangalakja vagy jelentése a törökben, egy bécsi tudós, Maximilian Bittner 1900-ban részletes leíró tanulmányt is közölt a török nyelv arab és perzsa elemeiről,² de a kérdés még nem volt rendszeres történeti vizsgálat tárgya.

Bittner dolgozata mint leírás nem teljes, de gondos és megbízható,³ jó képet ad az idetartozó anyagról, én is sokat tanultam belőle.

A jelenségek magyarázatában azonban Bittner felfogása alapján elhibázott, nem történeti, ami elsősorban abban gyökerezik, hogy Bittner egy nyelvi kérdéstről nyelvtudományi szempontok nélkül beszél. Másik hibája, hogy a régi mohamedán grammatikusok befolyása alatt áll, és pedig sokkal erősebben, mint ő maga gondolja. Hangtani kérdések tárgyalásánál pl. nem hangváltozásról, fejlődésről beszél, hanem a betűk kiejtéséről. Azt mondja (96. l.), hogy a török magánhangzóilleszkedés törvénye az arab-perzsa jövevényszókban nem érvényesülhetett, mert különben a törökök kénytelenek lettek volna az illető szavak helyesírását megváltoztatni, ami példátlan konfúziót okozott volna. Hogy az arab elemek a törökben és perzsában változatlanul megmaradtak, annak főokát abban látja (97. l.), hogy a három nyelv szókezdő és szóvégi hangjai, illetőleg hangcsoportjai annyiban egyeznek, „hogy a hangkészletnek, mint ilyennek, a megváltoztatására nincsen szükség.”⁴

Ezzel szemben a helyes szemlélethez csak a történeti felfogás és a sztálini elvek érvényesítése vezet, és az oszmán-török nyelv arab-perzsa elemeinek ezen az alapon való tanulmányozása még sok fontos és szép fejezettel fogja gazdagítani a török nyelvészetet. Külön kiemelem, hogy rendkívül fontosak itt a stílustörténeti kérdések.

5. Nincsen két egyén egy nyelvközösségben, akinek a nyelve teljesen egyenlő volna. Az egyéni nyelvszisztemeknek ezt a különbségét abnormis mértékben találjuk meg az oszmán-törökben és pedig éppen annak a perzsa-arab befolyásnak a következtében, amelyről fent beszéltem. Vannak stílusművészek, akik le tudnak írni török nyelven egész oldalakat, anélkül, hogy a segédigén kívül

² Der Einfluss des Arabischen und Persischen auf des Türkische. Sb. Ak. Wien, Philhist. Cl. Bd. CXLII.

³ Sajátságos, hogy a közismert arab *zāt* 'személy' szót többször *zāt*-nak írja. A 11. lapon az uigur írást a mongolból származtatja és nem megfordítva. A 111. lapon az '*ain*-t magánhangzójelnek mondja olyan esetekben, amikor az laringális explozivát jelez. (És ha az '*ain*' még azt sem jelez, akkor sem magánhangzójel a törökben, hanem egy nem ejtett mássalhangzó jele, mely után egy nem jelölt rövid magánhangzó van.) A 91. lapon a török *-sal* képzővel alkotott *qumsal* 'homokos hely' mint perzsa képzés szerepel. — Mindezek ellenére Bittner dolgozata az anyag rendszeres ismeretéhez nélkülözhetetlen; én az idetartozó jelenségek között csak válogattam, hogy tételemet bizonyíthassam.

⁴ „Der Hauptgrund, dass aber doch weitaus die meisten arabischen Elemente im Persischen und Türkischen — bis auf die persisch-türkische Vocalfärbung und die veränderte ganz gesetzmässig durchgeführte Aussprache gewisser Consonaten — wenigstens in ihrer heimischen Form sich rein erhalten haben, liegt wohl hauptsächlich darin, dass An- und Auslautgesetze der drei Sprachen soweit übereinstimmen, dass der Lautbestand als solche nicht alteriert werden muss.“

egyetlen török szót használnának — gondoljunk például *Şāqib Dede* XVIII. századi meglevő életrajzaira — és ezekkel szemben áll a török paraszt, aki ebből a szövegből, a segédigétől és gyér grammatikai elemektől eltekintve, esetleg egyetlen szót sem ért. Mint mondtam, mindkettő ugyanannak a nyelvközösségnek a tagja. E két véglet között természetesen számtalan közbeeső fokozat van és a különbség az írott és a beszélt nyelv között természetesen sokkal nagyobb mint nálunk. Az említett tudós és az említett paraszt természetesen kifogástalanul meg tudják érteni egymás nyelvét, ha a tudós akarja. A törökök — nem egészen alaptalanul — megkülönböztetik az előkelő török nyelvet, a középfokú török nyelvet, mely körülbelül azonos a köznyelvvvel, és a népnyelvet. A következőkben az iskola és a társadalmi hagyomány által főleg Isztambulban kialakított köznyelvet fogjuk szem előtt tartani. A mondtak után világos, hogy ez a köznyelv még kétesebb valami, mint másnyelvű területek köznyelve.⁵

Az oszmán-török köznyelv, melynek szerepe a nyelvi állapot kialakításában rendkívül fontos, annyira telítve volt és oly módon volt telítve arab és perzsa elemekkel, hogy az oszmán-törökben egy kettős nyelvrendszer, a nyelvtudat kettőssége fejlődött ki, amelyet az általam ismert nyelvekben nem találok.

Nagyjában — de csak nagyjában — ugyanarról a jelenségről van itt szó, mintha magyarul így beszélénk: *rekomendálok magamat az excellenciád gráciájába*, vagy amit ilyenféle német kifejezésekben látunk mint: *von den Pronominibus, vor Christi Geburt*.

Az ilyen esetek azonban az általunk ismert nyelvekben nagyon ritkák, mesterkéltnak, gyakran furcsa jellegük van és az illető nyelvek életében kuriózumoknak kell őket tekinteni.

Egészen másként van azonban a dolog az oszmán-török nyelvben.

A következőkben megkísérlem, hogy az oszmán-török nyelvnek ezt a kevert jellegét bizonyos nyelvtények kiemelésével szemléltessem. Az a kép, melyet adni fogok, a körülbelül 50 évvel ezelőtti állapotokra vonatkozik; a török nyelvújítás lényegesen más állapotokat teremtett, bár ennek sem sikerült a nyelvrendszer kettősségének teljesen véget vetni. Természetes, hogy a tárgyalt nyelvi viszonyok a különféle nyelvtörténeti korszakokban is többé-kevésbé másként alakultak.

Ha a régebbi oszmán-török köznyelvet megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy nyelvtana és alapszókincese általában török. Általában mondom, nem teljesen, mert ebben a nyelvben idegen nyelvtani elemek is vannak és az alapszókinces

⁵ Kowalski, Osm.-türk. Dialekte (Enz. Isl. s. v. Türken), 996—997.

arab és perzsa jövevényszókat⁶ is tartalmaz, ami pedig a szótári szókészletet illeti, ebben tízezrekre menő arab és perzsa szó van. Ebben lényegében semmi különös nincsen. Amit hangsúlyozni és a következőkben bizonyítani akarok, az az, hogy az arab és perzsa elemek az oszmán-török nyelvtudatban — a köznyelvben — elkülönült réteget alkotnak.

6. Először az oszmán-török szókincsnek a magánhangzóilleszkedés szempontjából való két részre oszlását említtem. Az egyik részben, a török szavaknál, a magánhangzóilleszkedés következetes és meglehetősen szigorú törvénye érvényesül, a másik részben, az arab és perzsa jövevényszavakban, és természetesen egyéb idegen szókban, magánhangzóharmónia nincsen. A magánhangzóharmóniát bizonyos fokú mássalhangzóharmónia is kíséri.⁷

Hogy a magánhangzóilleszkedés törvénye, amely a török nyelvtan legfeltűnőbb és legfontosabb vonása, az arab és perzsa elemek átvételénél a török-perzsa érintkezések legrégebb korszakától kezdve nem érvényesült, ez kétségtelenül annak a sajátságos és nagyhatású tudós befolyásnak a következménye, amelyről fent szóltam.

Ilyen fonétikai típusok állanak tehát egymással szemben, mint a török *qulaq* 'fül', *qašiq* 'kanál', *güverdžin* 'galamb', *gerék* 'szükséges' és például az arab *mābed* 'templom', *merhamet* 'könyörületesség', *selām*⁸ 'üdvözet', *mübārek* 'szent'.

Ez a jelenség magában véve nem volna különösebben feltűnő. El lehet képzelni olyan nyelvet, amelynek rendszerében magánhangzóharmóniás és magánhangzóharmónia nélküli szók vegyesen fordulnak elő. Sőt voltaképpen ez a tényleges állapot; azokban a nyelvekben, amelyekben magánhangzóharmónia van, nagyon gyakoriak az ez alól való kivételek. Így van ez magában az oszmán-török nyelv török elemeiben is, különösen a népnyelvben.

A magánhangzóharmónia a legfontosabb, de nem az egyetlen hangtani sajátság, mely az idegen szókat a török szóktól elválasztja. Meg lehetne még említeni a hosszú magánhangzókat, melyek tiszta formában a török szókban nincsenek meg és bizonyos hangkapcsolatokat (*k'ā, lā, al* stb.). Az idegen szókezdőkről külön beszélek.^{8a}

⁶ Rendesen nem beszélek jövevényszavakról és idegen szavakról, mint pl. A. Fischer alább idézendő értekezésében. Ezek a műszavak a mi esetünkben nem használhatók, a törökben egészen másról van szó, mint amit ezek kifejeznek. Bittner (i. m. 23. l.) az idegenszerűség szempontjából próbálja osztályozni a szóban lévő elemeket s ezeket mondja; „von diesem Standpunkte aus lassen sich jedenfalls drei Gruppen unterscheiden, die wir Lehnwörter, Fremdwörter im engeren Sinne oder gewöhnliche Fremdwörter und Fremdwörter in weiterem Sinne oder aussergewöhnliche Fremdwörter nennen wollen“.

⁷ A *qa-*, *ke*-féle hangkapcsolatok az arab jövevényszókban török hangtani jelenségekre emlékeztetnek, de az a hangtani harmónia, mely a török szón rendesen végigvonul, az arab elemekben nincs meg. Egy olyan szó, mint *qa'b* 'szív', *mahlūq* 'teremtett' (előbb képzett *l*-lel), a török fonétikai rendszerben még idegenebb, mint egy ilyen szó, mint *mütāreke* 'fegyverszünet'.

⁸ Helyesen *selām*. Az *l* hangot nem különböztetem meg.

^{8a}Vö. Ragıp Özdem, Tarihsel bakımdan öztürkçe ve yabancı sözlerin fonetik ayraçları. İst. 1937, 1939. (Az eredeti török és az idegen szavak fonétikai ismérvei történeti szempontból.)

Hogy a szókincs két rétege, a török és az arab-perzsa, különválnak, ez meg látszik a ragozásnál fellépő fonétikai változásokban is. A szóvégi *-q* és *-k* többtagú török szavakban, magánhangzóval kezdődő vagy egyetlen magánhangzóból álló szuffixum előtt megváltozik, a *q* γ -vé lesz, amely azután az isztambuli nyelvjárásban eltűnik, a *k* pedig γ -vé válik, amely ma az isztambuli nyelvjárásban *ı* alakban jelentkezik, például *qulaq* 'fül', *qulaım* 'füleni', *ördek* 'kacsa', *ördeje* 'kacsának'. Ezzel szemben arab és perzsa jövevényszóokban megmarad a szóvégi *-q* és *-k*. A *şerik* 'társ' szó accusativusa *şeriki*, a *sārik* 'tolvaj' szóé *sāriki*, a *sıddık* 'hüség' szóé *sıddiki*. Ezeknek a szóknak a szóvégi *k*-ját ilyen arab származékok védik a törökben, mint *şirket* 'társaság', *sırqat* 'lopás', *sıddıqın*, a *sıddık* arab többesszáma, de természetesen, ha az arab és perzsa jövevényszók beilleszkedtek volna a török ragozási rendszerbe, akkor hiába védenék. Igaz, hogy vannak ilyen formák, mint *mesleje*, a *meslek* 'pálya' szó dativusa, *sāddıın*, a *sādıq* 'hüség' szó genitivusa (Fischer, Vokalharmonie, 12. l.), *ahmaın*, az *ahmaq* 'ostoba' szó genitivusa, *Tewfije*, a *Tewfik* név dativusa (ezek mind arab eredetű szók), de a szabály ezek ellenére is érvényesül: a *-q*, *-k* végű szók a ragozásban eredetük szerint két csoportra oszlanak.

Vannak más ide tartozó jelenségek is.

Az arab és perzsa jövevényszavak a szuffixumok illeszkedése szempontjából külön sajátosságokat mutatnak (l. A. Fischer, Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen. Leipzig, 1920). Egy *-at* végű arab jövevényszóknak, mint amilyen például a *sıhhat* 'egészség' a dativusa *sıhhate* és nem *sıhhata*. (Más kérdés azután ennek a jelenségnek a története s a magánhangzóharmonia és magánhangzóilleszkedés rendkívüli eseteinek a kérdése.)

Megemlítem még, hogy az idegen szóknál — és csak az idegen szóknál — gyakoriak az idegen többesjelek, mint az arab *-āt* és *-īn*, a perzsa *-ān*, meglehetősen számú példával van képviselve az arab kettősszám (*-eīn*). Az arab tört többesről más összefüggésben beszélek.

Az összetett igék is hozzájárulnak a szókészlet kettéosztódásához. Tudva levő, hogy az oszmán-törökben az olyanféle összetett igék, mint *naql etmek* 'átszállítani' (arab *naql* 'átszállítás', török *etmek* 'csinálni'), *nādim olmaq* 'megbánni' (arab *nādim* 'megbánó', török *olmaq* 'lenni'), amelyeket a törökök perzsa mintára alkottak és fejlesztettek, rendkívül nagy számban fordulnak elő.⁹ Ezekben az összetételekben rendszeresen csak arab és perzsa névszók szerepelnek, mint az összetétel első része.

Különösen fontos a mi szempontunkból a perzsa izáfet-szerkezet. Az izáfet jele, az *i*, eredetileg vonatkozó névmás, amely melléknévi vagy birtokos jelzőket kapcsol össze egy jelzett szóval: *sultān-i azım* 'a nagy szultán' (*azım* 'nagy'),

⁹ Érdemes volna ezeket az igei összetételeket történetileg vizsgálni: a perzsa igei összetételekkel, melyeknek kutatása a perzsa nyelv fejlődésének egyik legfontosabb kérdése, Telegdi Zsigmond foglalkozik.

sultān-i d̄žihān 'a világ szultánja' (*d̄žihān* 'világ'). Ezek a szerkezetek az írott nyelvben rendkívül gyakoriak, és pedig nemcsak hagyományos szólásokban. A beszédben azonban szabadon alkotott izáfetes szerkezetek nem igen fordulnak elő.

Nagyon gyakoriak az oszmán-török köznyelvben az olyan izáfetes szerkezetek, amelyeknek az első tagja nőnemű arab szó (vagy nőneműnek fel-fogott perzsa szó, — a perzsa t. i. nem ismeri a nemi megkülönböztetést) és amelyekben a (perzsa) izáfet jele után álló melléknév (arab módra) szintén nőnemű alakban van: *qāmūs-i türki* 'török szótár' (*qāmūs* hímnemű főnév, *-ī*: a melléknév hímnemű végzete), de *dewlet-i osmānīje* 'az oszmán birodalom' (*dewlet*: nőnemű főnév, *-īje*: a melléknév nőnemű végzete), *düvel-i müttefiqa* 'a szövetséges hatalmak' (*düvel*: tört többes, tehát nőnemű, *-a*: a feminium végzete *q* után). Régebben különösen gyakoriak voltak az ilyen kifejezések a beszédben is, de még ma is előfordulnak.

Az izáfet-szerkezetben csak arab és perzsa szók szerepelhetnek, törökök nem. A szókészletnek a tudatban való kettéválasztásánál talán éppen az izáfetnek volt a legfontosabb szerepe.

Külön csoportot alkotnak az arab és perzsa jövevényszók a szóképzésben is. Az ugyan meglehetősen gyakori, hogy jövevényszóból a törökök török képző hozzáfűzésével új szót alkotnak, mint pl. *mülāhaza* 'meggondolás' (arab szó) — *mülāhazasiz* 'meggondolatlan' — *mülāhazasizliq* 'meggondolatlanság', de a szóképzésben főleg török alapszók szerepelnek és az arab és perzsa szavaknak külön idegen képzőik vannak, amelyeket török szókhoz nem lehet hozzáfűzni, például *nāil* 'elérő' (arab szó) — *nāilliet* 'elérés'. Külön csoportot képeznek tehát a tudatban a török szók török képzőikkel és külön csoportot az arab és perzsa jövevényszók, amelyekhez török képzők járulhatnak ugyan, de megvannak a saját idegen képzőik.

Arról, hogy a törökök egy a nyelvükben számos példával képviselt arab vagy perzsa képzőt átvegyenek, azaz török szókhoz függessenek, mint ahogyan idegen képzők átvétele az általunk ismert nyelvekben éppenséggel nem ritkaság, a törökben szabály szerint szó sem lehet. Ha esetleg előfordul — ami különben ritka eset —, hogy török szóhoz arab képző járul (pl. *otlaqīje* [mai írással *otlakti(i)ye*] 'legeltetési díj' a török *otlaq* 'legelő' szóból) akkor ezt ízléstelen barbárságnak érzik.

Még kevésbé vett át a török nyelvanyag arab és perzsa szóragozási elemeket.

Ellenben számos példa van arra, hogy a török — mint a perzsában szokás — arab szókat arab módra tovább képez s ilyen módon arab alakok keletkeznek, melyek az arabban ismeretlenek. Ez is világos bizonyosága az idegen elemek önálló különéletének.

7. Az arab és perzsa elemeknek ez az elkülönült rétege a tudatban természetesen számos alcsoportot alkot. Ezt néhány példával szemléltetni fogom.

Vegyük például az arab határozott névelőt az *al*-t (*el*, *l* stb., gyakran az *l* asszimilációjával). Ilyenféle kifejezésekben találjuk, mint *allah* 'az isten' (hogy ebben a szóban az arab névelő van előttünk, az meglehetősen elhomályosult, a szónak névelő nélküli alakjai, mint *ilāh* 'isten', *ilāhe* 'istenő' a köznyelvben nem igen használatosak), *elān* 'még most' (*ān* 'pillanat'), *elvedā* búcsú-formula (*vedā* 'elválás'), *elhaq* 'valóban' (*haq* 'igazság'), *elhamdülillah* 'hálaistennek' (*hamd* 'dicséret' *lillāh* 'istennek'), *eljewm* 'ma' (*jewm* 'nap'). Nagyon gyakori az arab névelő használata a birtokos jelzős arab konstrukciókban, mint *dār-ul-fünūn* (helyesen *dāru-l-fünūn*) 'egyetem' (*dār* 'ház', *fünūn* 'tudományok'). Ritkábban használják az arab névelőt címekben és aláírásokban, mint *el-hādždž* 'zarándok', *eš-šerīk* 'társ'. Elég gyakori azonban ilyenféle fordulatokban, mint *al-el-husūs* 'különösen' (*al* = *alā* — arab prepozíció —, *husūs* 'ügy, vonatkozás'), *al-el-itlāq* 'általában' (*itlāq* 'általánosítás'), *al-el-āde* 'rendszerint' (*ādet* 'szokás') *al-el-adžele* 'sürgösen' (*adžele* 'sietség') stb., vagy az arab *fī* '-ban, -ben' prepozícióval alkotott kifejezésekben, mint *fi-l-haqqā* 'valóban' (*haqqā* 'igazság, valóság'), *fi-l-hāl* 'azonnal' (*hāl* 'állapot, jelen idő'), *fi-l-vāki* 'valóban' (*vāki* 'megtörténő') stb.

Jellegzetes csoportokat alkotnak az arab szóképzés sokféle és számos példával képviselt esetei, mint *k'ātib* 'írnok', *zālim* 'elnyomó', *ālim* 'tudós', *šāhid* 'tanu'. Ezekhez aztán hozzákapcsolódnak, illetve egy ilyenféle sorral kereszteződnek az ugyanazon tövekből más grammatikai szabály alapján alkotott származékok, mint *mektüb* 'levél', *mazlūm* 'elnyomott', *ma'lūm* 'ismertetes', *mešhūd* 'magalátta'.

Az arab melléknevek és főnevek sajátosságos, ú. n. tört többesszámi alakjai nagyon gyakoriak a törökben és a tudatban számos csoportot alkotnak, pl. *mekṭeb* 'iskola' — *mek'ātib*, *medžlis* 'gyülekezet' — *medžālis*, *ma'rifet* 'ügyesség' — *ma'ārif* 'ismeretek', egy másik típus: *šekl* 'alak' — *ešk'al*, *džins* 'fajta' — *edžnās*, *haber* 'hír' — *ahbār*.

Nem jelentéktelen szerepet játszanak itt a gyakran használt idegen kifejezések, amelyeknek idegen volta különösen érzik. Ezeknek a nyelvben használt idegen elemekkel nagyszámú asszociatív kapcsolatuk van. Egy ilyenféle kifejezésben pl. mint *neüzübillāh* 'istenhez menekülünk', a *billāh* 'istenhez' kifejezés asszociálódik más kifejezésekkel, amelyekben a *billāh* előfordul. Asszociálódik azután más olyan kifejezésekkel, amelyekben a *bi* előfordul, mint *bismillāh* 'isten nevében', a *billāh* asszociálódik az *allāh* 'isten' szóval. Ebben az összefüggésben az arab imák szerepét is megemlíthetjük.

Mindezek a jelenségek erősítik azokat az asszociatív kötelékeket, amelyek az arab és a perzsa elemeket a nyelv török elemeivel szemben egységbe foglalják. (Vizsgálni lehetne azt is, mennyiben különülnek el az arab-perzsa elemek keretén belül egymástól az arab és a perzsa elemek, de ez most a mi szempontunkból nem lényeges.)

8. Foglalkoznunk kell a szóhangsúly néhány kérdésével is.

A török szó hangsúlya szabály szerint a szó utolsó szótagján van, csak az igeragozásban látunk nagyobb számú kivételt. A hangsúly a perzsában is az utolsó szótagon van rendszeren, úgyhogy a perzsa jövevényszók ebben a tekintetben nehézség nélkül elhelyezkedhettek a török szókincsben. Ami pedig az arab jövevényszavakat illeti, ezek különleges arab hangsúlyukat már a perzsában elvesztették.¹⁰ („A hangsúly az arabban annyira megy előre, míg hosszú szótagot talál, s ha nincs ilyen, az első szótagra kerül; de a szóvégi egyszerű hosszúság nem vonja magára a hangsúlyt“. Socin-Brockelmann.)

Azok az esetek, amelyekről beszélni fogunk, bizonyos névszói formák, amelyeknek hangsúlya a törökben nem az utolsó szótagon van. Részint arab és perzsa, részint későbbi indoeurópai eredetű szók tartoznak ide. (Említhetjük még az arab üdvözlő formulákat és más arab kifejezéseket.)

Lássuk először az arab és perzsa eredetűeket. Idetartoznak bizonyos adverbiumok, amelyek tulajdonképpen arab accusativusi formák (-an, -en = ā végződéssel) és bizonyos kötőszók: *berren* 'szárazföldön' *bahren* 'tengeren' *garben* 'nyugatra' *nā-diren* 'ritkán', *e'vvelā* 'először', *sū-retā* 'látszólag' *me'selā* 'például', *kā'ffeten* 'összesen', *qarī-ben* 'hamarosan', *mahsū-san* 'szándékosan', *umū-men* 'általában', *masla'haten* 'üzleti ügyben', *haqī-qaten* 'valóban', — *a'mmā* 'de', *faqat* 'de' (Jehlitschka, Türk. Konv.-Gramm. 231. l.: *faqāt*, Weil, Gramm. d. osm.-türk. Spr. § 195: *faqāt*, Beck, Neupers. Konv. - Gr. 179. l.: *fāqāt*), *lā-kin* 'de', *īā-ni* 'tudniillik', *ha'ttā* 'sőt', *gū-īā* 'mintha'.

Ezeknek az elemeknek, amelyek a *gū-īā* kivételével arab eredetűek, a hangsúlya bizonyára a perzsára megy vissza.

A mai perzsa köznyelv az arab accusativusi alakoknak kétféle hangsúlyozását ismeri. Az egyiket Wahrmund (Prakt. Gramm. der Neupers. Sprache², 1889) és Walther Hinz (Persisch I. Leitfaden der Umgangssprache, Berlin, 1942) nyelvkönyvei tükröztetik. Wahrmund például a következő alakokat adja: *hālāñ* (ñ: a nunáció jele), *hālā* 'éppen most' (122. l.), *tāxmīnāñ*, *tāxmīnā* 'körülbelül', *tākrārāñ*, *tākrārā* 'újból', *xusūsāñ*, *xusūsā* 'különösen', *māsālāñ*, *māsālā* 'például' (127. l.); Hinznél: *qablān* 'előre' (58, 62), *fourān* 'azonnal' (59), *ābādāñ* 'örökre, soha' (59), *qarībān* 'hamarosan' (212), *machsūsān* 'különösen' (218). Ézzel szemben Beck (Neupers. Konv.-Gr, 400, 401. l.) ezeknek az alakoknak más hangsúlyozását adja. Nála a következőket látjuk: *bāgtātān* 'hirtelen', *mudžāādādān* 'újra', *mutāmādējān* 'folytonosan', *bārrān* 'szárazföldön', *xārédžān* 'kívül', *nesbātān* 'viszonylag' (Hinz 99 *nesbātān*), *kāmélān* 'egészen' (Hinz 59 *kāmélān*.)

És ami a kötőszókat illeti, Salemann-Shukovski nyelvtanában (23. l.) például a következőket olvassuk: „Szabálytalan módon az első szótagon van

¹⁰ Az arab elemek szóvégi hangsúlya is tanúsítja, hogy az arab jövevényszók általában perzsa közvetítéssel kerültek a törökbe, mert máskülönben megőrizhették volna eredeti arab hangsúlyukat, mint ahogyan későbbi indoeurópai jövevényszavakban is megőrződött az eredeti hangsúly.

a hangsúlyuk a következőknek: arab *ammā* 'de', *līkin* (*vālī-kin*, *vālī-k*) 'azonban', *vālī* 'mégis', *ja'nī*, *a'nī* 'azaz' ..."

Feltűnő az arab accusativusok hangsúlyának az ingadozása: a perzsában *bāgtātā'n* és *bāgtātān*, a törökben *ba'γteten*.

Az ingadozások magyarázata, azt hiszem, nem nehéz. Az eredeti arab hangsúlyozás ezekben az alakokban a perzsában az átvétel idején megmaradt, majd bekövetkeztek a fent bemutatott változások (*bā'gtātān* > *bāgtātān* > *bāgtātā'n*). A török alakok valószínűleg nem közvetlen (tudós) arab hatás következményei, hanem a régebbi perzsa kiejtést mutatják, amely legalábbis a perzsa nyelvterület egy részén használatos volt. Hogy a török is hajlik a perzsa fejlődés felé, mutatja a *hitābe'n* 'valakinek mondva' szó Hony-nál (Chloros: *hitā-ben*), — ha ugyan valóban van ilyen alak.

Különféle indoeurópai nyelvekből származó későbbi jövevényszavak is gyakran megőrizték eredeti hangsúlyukat. Ime néhány példa: *domates* 'paradicsom', *jasu'līa* 'bab' (a görögből), *fīrtī-na*, *furtu-na* 'vihar', *sigorta* 'biztosítás', *bi'ra* 'sör' (az olaszból), *qulu' čqa* 'kotló', *qale'sqa* 'kis nyitott kocsi' (a szlávból).

Ezeket a jelenségeket látjuk a hangsúly területén. Ezek a szókészlet kettéosztása szempontjából csak bizonyos mértékig fontosak.

Tulajdonképpen úgy van a dolog, hogy idegen hangsúly átvétele olyan nyelvben, amelyben a hangsúly nem egészen vagy egyáltalában nem kötött, nem ütközik nehézségbe. A magyarban minden szó hangsúlya az első szótagon van, idegen hangsúly átvétele lehetetlen. Az oszmán-törökben a hangsúly rendszeren az utolsó szótagon van, de az igealakokban a hangsúlynak erős mozgását látjuk, (*sever* 'szeret', *sevi'zor* 'szeret', *sevmedi* 'nem szeretett'; a hangsúlynak értelem-megkülönböztető szerepe is van (*sevme* 'ne szeress' — *sevme* 'szeretés') és bizonyos két részből álló kifejezések, amelyekben az első rész utolsó szótagján erős hangsúly van (*geli'ver* 'gyere gyorsan' *aīa-q-qabī* 'lábbeli', *geldi-mi* 'jött-e' szintén hozzájárulnak ahhoz, hogy a hangsúly elveszti kötött jellegét. Nem kell elfelejtkezni azokról az esetekről sem, amikor egy török nominális alaknak a hangsúlya sem az utolsó szótagon van (*qī-šin* 'télén').

Amint tehát mondtam, az idegen szók hangsúlyozása nem súlyosan esik a latba, de mégis feltűnő, hogy bizonyos egyszerű idegen névszóknak és névszói alakoknak olyan hangsúlyuk van, amely török névszókból rendszeren nem fordul elő.

9. Azt a különben elég ritka jelenséget is mutatja a török, hogy — perzsa és arab hatás alatt — idegen szókezdő hangjai keletkeztek. A töröknek eredetileg kevés szókezdő mássalhangzója van, három exploziva (*b*, *t*, *k*) egy affrikáta (*č*), két spiráns (*š*, *s*). Nazálisok és likvidák szó kezdetén nem igen voltak, de elég gyakori a másodlagos *m*, mely *b*-ből fejlődött és szókezdő *n* van a sokat használt *ne* szóban, amelynek 'mi?' a jelentése. Szinte teljesen hiányzott az *r*, *l* és *z* szókezdet. Jövevényszókat ugyan találunk ezekkel a szókezdetekkel

már az ó-törökben, de azokat a szókat, amelyekben ezek előfordultak, a népnyelv nem használta.

És mit látunk az oszmán-törökben a perzsa-arab befolyás után? Tömegével vannak az *l*, *r*, *z* kezdetű szók. A nyelv ebben a tekintetben alaposan megváltozott.

Mit jelent ez a változás? Magában véve semmit különösebbet, de az a körülmény, hogy az említett szókezdők inkább csak idegen eredetű szavakban fordulnak elő és hogy a népnyelv az *l* és *r* szókezdőket még ma sem szereti és ezeket gyakran vokális-előtéttel kerüli el, hozzájárul a szókészlet kettéoszlásához. (A szókezdő *z* bennünket közelebbről érdeklő problémáit külön fogjuk tárgyalni.)

10. A fentiekben megpróbáltuk az oszmán-török köznyelv sajátosságait a ni szempontunkból vázlatosan megvilágítani. E leírásnál történeti kérdéseket csak olyan esetekben érintettünk, amelyekben az elkerülhetetlen volt. Most egy tisztán történeti jelenséget akarok tárgyalni, mégpedig olyat, amely a felvetett tétel szempontjából szinte alapvető jelentőségű, azt tudniillik, hogy az oszmán-török köznyelv arab és perzsa jövevényszavai a nyelvi rendszerben való különállásuk következtében nem vettek részt a nyelv hangtani változásaiban.

Itt szólni akarok néhány szót az oszmán-török nyelvtörténetéről. Ez új studium, régebben nem volt helyes fogalmunk az oszmán-török nyelv változásairól, nagyon csekély mértékűnek tartottuk őket. Valóban úgy van a dolog, hogy az oszmán-török nyelv, története folyamán, nagyobb mértékben nem változott. És a megmerevedett arab és perzsa elemek is hozzájárultak ahhoz az optikai csalódáson alapuló nézethez, hogy az oszmán-török nyelv történeti tanulmányozása nem járna jelentősebb eredménnyel. Az utóbbi évtizedekben részint az oszmánli nyelvemlékek rendszeres kutatása, részint görög és latinbetűs oszmánli feljegyzéseknek a kiadása új helyzetet teremtett ebben a tekintetben. Kiderült, hogy az oszmán-török nyelvtörténetnek sok fontos és bonyolult problémája van. Témámmal kapcsolatban most csak néhány mozzanatot akarok az oszmán-török hangtörténetből kiemelni.

Az első a szókezdő *k* és *t* zöngésülése. Ez a változás oguz területen körülbelül abban az időben ment végbe, mikor az arab és perzsa jövevényszavak legrégebbi részét a nyelv átvette. Sok török szó keresztül ment ezen a változáson, de a köznyelv arab és perzsa jövevényszavai közül talán egy sem.

Egy másik jelenség, melyet itt említeni akarok, a vokalizmus területéről való.

Az oszmán-török nyelv történetében gyakran találkozunk a labiális és illabiális illeszkedés jelenségével. Ez a XVII. század körül törvényszerű jelleget ölt. Régebbi *oqi-* 'olvasni' *oqu-*vá válik, régebbi *čüri-* 'elronilani' *čürü-*vé és megfordítva: az *altun* 'arany', *demür* 'vas' *eju* 'jó' szavakból *altün*, *demir* és *eji* lesz. Ez a változás sem látszik a köznyelv arab és perzsa jövevényszavaiban.

Ilyen arab szavak, mint *mūdžib* 'okozó', *hürrijet* 'szabadság', *duhūlije* 'beléptidij', (ezeknek az *i*-je nem mindig hosszú) megtartják az *i*-jüket és nem mutatnak labiális illeszkedést. Viszont ilyen alakok, mint *teneffūs* 'lélegzés' *tasavvuf* 'misztika', megtartják az *ü*, illetőleg *u* hangot, nincs bennük illabiális illeszkedés.

Megemlíthetnénk még egy harmadik idetartozó kérdést is, a szóközépi mediopalatális és prepalatális *g* kérdését. Ezek a hangok a törökben már régi időben spirantizálódtak, az oszmánliban is, melynek nyelvemlékei és nyelvjárásai tarka fejlődési folyamatról tanuskodnak (egyes helyeken máig megmaradt a *g*). Ha már most ezekről a mi szempontunkból beszélünk, felmerül az a kérdés, hogy az arab és perzsa nyelv szóközépi *g*-féle hangjai azonosak-e azokkal a hangokkal, amelyek az arab és perzsa jövevényszavak átvétele idején a régi török *g*-féle hangokat képviselték. Erre a kérdésre nehéz volna válaszolni. Úgy látom azonban, hogy ha az arab és perzsa jövevényszavak nem alkotnak volna különálló csoportot a nyelvrendszerben, akkor a *g* hangok változásaiban többé-kevésbé részt vettek volna. Legalábbis erre látszik mutatni az a körülmény, hogy több szóban mutatkozik az arab és perzsa *g* hangoknak török módra való változása: perzsa *eger* (*er*) 'ha' > oszm. *eđer*, *eer*, perzsa *meger* 'különbén' > oszm. *meger*, *međer*, *segbān* 'kutyaörzö' > oszm. *sejmen*, perzsa *diger* 'más' > oszm. *diger*, *diđer*, perzsa *šāgird* 'tanítvány' > oszm. *šāgird*, *šaiird*, arab *ragmen* 'dacára' > oszm. *ragmen*, *rāmen*).¹¹

Fentebb mondtam, hogy a szóvégi *q* és *k* a ragozásban török szavakban változik, arab és perzsa jövevényszókban megmarad. Ezt akár a hangtörténet, akár a hangrendszerbe való beilleszkedés szempontjából értékeljük, mindenképen szintén idetartozik.

11. A nyelvfejlődésnek az íráshoz csak kivételesen van köze. A törökben — mint a fentiekből következik — az arab-perzsa elemek esetében az írásnak is van konzerváló szerepe. Az arab-perzsa elemeket az egész nyelvtörténet folyamán egyformán írják, ettől csak kivételesen, kevésbé tanult emberek térnek el, a török szavak írása azonban a nyelvtörténet folyamán meglehetősen változott és főleg erősen ingadozott, még az arab írás használatának utolsó korszakában is, főleg a magánhangzóknál, melyeket — ha ki is alakultak bizonyos szabályok — hol jelöltek, hol nem.¹²

12. Bármily erős volt is az iskolamesterek és tanultabb osztályok törekvése, hogy az arab és perzsa elemeket eredeti alakjukban megőrizték, mégsem volt lehetséges a szabad fejlődést teljesen megakadályozni. Ezek az elemek a nyelv-

¹¹ *Bergsträsser*: ZDMG. LXXII, 256 (*eer*), 258 (*rāmen*, *ragmen*); *M. Fuad Köprülü* (Islam Ansiklopedisi, s. v. *Alp*, 379 b) az oszm. *sejmen*-t a Kāšyarīnāl található és Kiszásiában is meglevő *sökmen* '(a csatarendet) áttörő' szóval egyezteté, de ez hangtani nehézségekbe ütközik.

¹² Kívánatos volna már kísérletet tenni az oszmán-török hangjelölés történetének megírására.

nek szerves alkotórészei és ezért természetesen keletkeztek olyan újítások, amelyek az iskolai szabályoknak ellentmondtak. Ezek azonban nem voltak olyan arányúak és nem voltak olyan természetűek, hogy a fent vázolt rendszert megzavarták volna, hogy áttörhették volna az arab-perzsa és a török szókészlet közötti korlátokat.

Ezeknek az eseteknek a történeti értékelésénél különösen figyelembe kell venni a perzsa nyelv szerepét. A legtöbb idetartozó újítás a perzsában keletkezett. Így pl. a perzsa *nāzuk* 'finom' szóból arab szabály szerint *nezāket* 'fínomság' jelentésű főnevet alkottak. Az arab *lem-jezel* 'nem szünt meg' igealakot a perzsák átvették, perzsa melléknévképzőt tettek hozzá, így egy *lem-jezelī* alakú, 'örök' jelentésű melléknév keletkezett, amelyből megint arab mintára nőnemű alakot is formáltak: *lem-jezelīje*. Az ilyenféle képzések a perzsában elég gyakoriak, ezeket a törökök is átvették.

A törökben is keletkeztek ilyenféle képzések, így pl. a *qīral* 'király' szóból arab képzővel *qīralīket* 'királyság' szót alkottak, de bizonyos, hogy ilyen képzéseknél a perzsa minták játszottak szerepet és hogy egy így képzett török szó a legtöbb esetben perzsa szövegben is előfordulhat. Feltűnő, hogy ilyenféle képzések a törökben nagy számmal vannak a közigazgatás nyelvében. Ismeretes, hogy a közigazgatás nyelve Anatóliában hosszú ideig a perzsa volt.

Önállóbbak az ilyen török újítások, mint: *gün-be-gün* 'napról-napra' (*gün* 'nap', *be* '-ban, -ben' jelentésű perzsa prepozíció). A nyelvtörténeti fejlődés szempontjából lényegesen más megítélés alá esnek ilyen — általánosan használt — szerkezetek: *beş gün(-den) evvel* 'öt nappal ezelőtt' (török *beş* 'öt', arab *evvel* 'első', vö. Deny, Gramm. de la langue turque, § 910).

Egyes esetekben a hangalakban is mutatkozik ingadozás vagy változás. Az izáfet *-i*-je gyakran illeszkedik a törökben. Egyes szókban végbement a labiális, illetve illabiális illeszkedés, pl. *müdür* 'igazgató', *müšür* 'marsall', *čarši* 'Marktplatz' eredeti *müdir*, *müšir* és *čarsū* alakból.

13. Most felvethetjük a kérdést: ezek az ismertetett jelenségek (amelyekről ismételtén mondtam, hogy két részre osztják a nyelvi anyagot) vajjon egyszerű változásoknak, illetőleg a szókincs és a nyelvtani rendszer gazdagodásának, a nyelvkeveredés rendes következményének fogandók-e fel, vagy pedig többről van itt szó és egy különleges, kevert nyelvrendszerről beszélhetünk, mint már ezt említettem.

Az, hogy egy nyelvben idegen *nyelvtani* elemek vannak, nem dönti el a kérdést. Az sem, hogy ezek az elemek meglehetősen számmal fordulnak elő és gyakran használatosak. Ellenkezőleg: ez csak a grammatikai rendszer gazdagodását jelenti, ami ugyan sajátos, de idegen eredetű nyelvtani elemek utóvégre éppúgy meghonosodhatnak, mint egy régi jövevényszóréteg. Például: a nemi megkülönböztetés egy nyelvben felmerülhet történeti fejlődés következtében, de a nyelv vehet át egy más nyelvből, amelyben a nemek jellemző végzetekkel való megkülönböztetése megvan, hímnemű és nőnemű szópárokat

és elvonhat egy nőnem-képzőt, amint ez például a karaimok török nyelvjárásában történt.¹³ A finnugor liv nyelv az indoeurópai lett nyelvből egy nominativusi s végződést vett át, amely ma már a livben bizonyos fokig a nominativus jellemző végződésének fogható fel. Ez egyszerűen a nyelvtan gazdagodását jelenti.¹⁴

És minél gyakrabban használja a nyelv ezeket az idegen nyelvtani elemeket, annál jobban elvesztik idegen jellegüket. Ha a németben azt mondom, hogy *in den Neutris, vor Christi Geburt, von den Nominibus*, akkor egy idegen szerkezetet használok és egy idegen nyelvrendszer nyomairól beszélhetek. Ha ezzel összehasonlítom az izáfet-szerkezet szerepét és jellegét az oszmán-törökben, akkor azt a nagy különbséget látom, hogy az utóbbi is idegen nyelvtani rendszerből van ugyan átvéve, de oly gyakran használják, hogy szinte egyenlő jellegű a török grammatikai eszközökkel.

Nem az efféle jelenségekben van az alapja annak, hogy az oszmán-török esetében különlegesen kevert nyelvrendszerről beszélhetünk, hanem abban a körülményben, hogy az arab és perzsa szók egyrésztől és a török szók másrésztől a nyelvtani kezelés szempontjából egymástól elkülönülnek és az arab és perzsa szók *tudatosan* mint idegen, az eredeti török nyelvanyagtól elváló réteg szerepelnek, úgy, hogy az idegen anyag használata sok közösséget mutat egy idegen nyelv használatával.

Mutatis mutandis azt lehetne mondani, hogy itt a nyelvtudat schizophréniájával van dolgunk, ha igaz is, hogy a nyelvtudat egyik része, már mint a török, nagyon gazdagon és rendszeresen van kifejlődve, a másik, az idegen pedig csak töredékekkel van képviselve a nyelvrendszerben.

Az említett tudatosság a köznyelvben természetesen relatív, de a tárgyalt jellegzetes sajátságok végső fokon ebben a tudatosságban gyökereznek, amely a kevert nyelv legmagasabb megnyilvánulásaiban majdnem abszolút formában, mint világosan látható kettős nyelvtudat van meg, melyben az idegen rész a fontos, a török jelentéktelen, bár az arab és perzsa szóknak szinte kizárólagos használata mellett a mondatképlete ennek a furcsa nyelvnek is tisztán török s az arab és perzsa nyelvtan voltaképpen csak szegényes töredékekben van meg benne.

Azt mondtam, hogy az idegen nyelvréteg használata a törökben sok közös vonást mutat egy idegen nyelv használatával. Ehhez még megjegyzem, hogy a magasabb irodalmi nyelv használatához valóban elengedhetetlen volt az arab és a perzsa nyelv alapos ismerete, a köznyelv idegen elemeit pedig az iskolában külön tanulta a tanuló, — iskolai török olvasókönyvében, a családban nem, vagy csak ritkán hallott arab és perzsa szavak jelentését magyarázó szótári függelék volt.

¹³ Kowalski, Kar. Texte, XXXIII.

¹⁴ Lakó György egy felolvasásából.

14. A tanult rétegek nyelvének ez az állapota hatással volt a nép nyelvére is. Ebben azonban nem beszélhetünk a nyelvtudat kettősségéről, ez lényegében tisztán török rendszerű nyelv, színes és fordulatokban rendkívül gazdag; különösen ilyen a népnyelvnek a városokban használatos formája. Nincs kettősség, mondom, a népnyelvben, de a köznyelv kettős nyelvrendszere ebben is tükröződik.

A nép utánozza a felsőbb rétegek nyelvét, ebből sok mindent átvesz és ezekben az átvételekben tükröződik az ő nyelvében a köznyelv kettős rendszere. Ezeket az átvételeket a népnyelv csak részben asszimilálja, bennük még a magánhangzóilleszkedés törvényét is csak itt-ott alkalmazza és különösen ami a hangalakot illeti, bizonyos ingadozással kezeli. Ez az ingadozás természetesen következik egyrészt abból a körülményből, hogy a nép a sok cifra idegen szót és kifejezést nem tudja úgy reprodukálni, mint a tanult rétegek. Törökországban még a huszas évek végén is 87% volt a férfi, 96% a nő analfabéták száma, bár az általános iskolakötelezettséget még 1913-ban bevezették. Másrészt következik az ingadozás abból a küzdelemből, amely a nép nyelvébe átment idegen elemek hangalakja körül folyik. Ezeket a nép gyakran a saját hangtani beállítottsága szerint változtatja, de a megváltoztatott alakok mellett folyton hallja a köznyelvet beszélőktől a köznyelvi alakot is.

Ilyenformán a népnyelv szókincsében és kifejezési készletében egy terjedelmes csoport alakult ki, amely idegenszerűségével bizonyos fokig különválik. Ez elsősorban a népnyelv arab-perzsa elemeire vonatkozik, de érinti a más nyelvből való jövevényszókat is.

Lássunk példákat. Ezeket nem is a saját vidini anyagomból veszem, amely engem a most fejtegetett gondolatra rávezetett, hanem egy várnai török szójegyzéknek mindössze 65 címszót tartalmazó négy lapjáról (KCSA. III, 159—162), hogy a jelenség fontosságát és gyakoriságát világossá tegyem.

Az említett helyen a következő arab és perzsa eredetű szókban találunk rendkívüli hangképviseleteket: *āni* 'ugyanaz' < *aīni*, *arzuval* 'kérvény' < *arzuhal*, *bālām* 'legalább' < *bāri(m)*, *befat* 'halál' < *vefāt*, *belber* 'borbély' < *berber*, *belhava* ~ *verhaba* 'a levegőbe' < *berhava*, *bubarek* 'áldott' < *mübārek*, *čit* 'pár' < *čift*, *dživap* ~ *dzuvap* 'felelet' < *dževāp*, *džomat* 'gyülekezet' < *džemāat*, *dāhil* személynév < *tāhir*, *devriš* 'dervis' < *derviš*, *düldül* 'látcső' < *dürbin*, *egāl* 'ha' < *eger*, *ehvāl* 'kezdet' < *evā'il* (vö. a köznyelvi *aĥvāl* 'állapotok' szót), *mürvet* 'örvendező' < *mürüvvet*, *firiš* 'panasz' < *feriāt*.

Természetes, hogy a népnyelvben jövevényszókban is gyakran találunk példákat a fent említett történeti változásokra arab és perzsa jövevényszókban is. A *t* > *d*- változást látjuk a várnai *dāhil* < *tāhir* személynévben, az anatóliai *daraf* < *taraf* 'oldal' szóban és még számos példában. Az illabiális illeszkedés jelentkezik az arab, illetőleg perzsa eredetű *teferrüdž* 'kirándulás', *ma'süm* 'kis gyermek', *humāiün* 'egy vászon-fajta' szavak vidini *teferič*, *maqsüm*, *humaiün* alakjában.

15. Ez az oka annak, amiért jónak láttam, hogy a vidini nyelvjárás hangképviseleteinek tárgyalásában a jövevényszavak csoportját a török szavak csoportjától elválasszam.

Természetesen nem akarom azt mondani, hogy az oszmán-török nyelv jövevényszavaiban, például a görög vagy az olasz jövevényszókban nem lát-nánk törvénytörő hangképviseleteket. Csak azt akarom hangsúlyozni, hogy a nép nyelvében a szabálytalan hangképviseletek a sajtósági viszonyok következtében jóval gyakoribbak, mint más nyelvekben.

II.

16. Hogy a török köznyelvben a nyelvrendszer kettőssége megvan, egy saját-ságos jelenség is bizonyítja: az oszmán-törökben van egy hangváltozás, amely-et számos példa képvisel és amely a köznyelvben csak az idegen nyelv-anyagban mutatkozik. Az oszmán-török szókezdő s-nek z-re való változásá-ról van itt szó.

Ilyen változást a török nyelvek eredetileg nem ismernek, és nem is ismer-hetnek, mert mint láttuk, nincsen bennük szókezdő z. És nem lényegtelen, hogy itt ez az idegen szókezdő bukkan fel: az idegen szókezdő az idegen elemek változásában.

Nem foglalkozom most részletesen az idetartozó szavakkal, de röviden felsorolom őket.

Az oszmán-török köznyelv régi szava a *zurna* szó, amely egy fúvós hang-szert jelent. Ez a perzsa *sūr-nā* szóból származik.

Szintén köznyelvi szó a *zamk* 'ragasztó'; ez az arab *saṃq* szóból ered.

További példák:

zerzevat 'főzelék', perzsa *sebzevāt*.

zebil (~ *sebil*) 'játékonyságból csináltatott nyilvános kút', arab *sebil*.

zanat (~ *sanat*) 'ipar', arab *sanʿat*. Erről a szóról mondani kell valamit, ami az egész tárgyalt kérdés szempontjából lényeges. Egy török drámában, melyet a 80-as években írtak, két ember beszélget egymással az ipar fontos-ságáról, egy haladásra hajlandó műveltebb ember és egy korlátolt gondolko-dású, műveletlen pénzszerző. A műveltebb ember a szót állandóan szókezdő s-szel, a műveletlenebb állandóan szókezdő z-vel használja.

A török szótár *zādž* alakban ismeri a perzsa *sādž* szót, amely teak-fát jelent.

Ezeken kívül még felsorolhatnánk néhány példát az s > z- változásra.

Nem tudom, mennyiben fogható fel köznyelvi alaknak a török *sīṛindžaq* 'kézből kicsúszó' szó *zīṛindžaq* alakja, melyet a török nyelvtörténeti szótár (Tan. Tar. Sözl.) I. köteté egy XVIII. századi szótárból idéz. Tekintettel arra, hogy az alapszó, a *sīṛ-* 'lehorzsolni stb.' ige és származékai gyakran fordulnak elő és mindig szókezdő s-szel, ez a *zīṛindžaq* alak a nép nyelvéből juthatott

be a köznyelvbe, ha ugyan egyáltalában használatos volt a köznyelvben ; a szótárak *sīrīndža* alakban ismerik. Az adat mindenesetre jelentős.

E köznyelvi *s- > z-* változás jellemző tünete a köznyelvi kettős nyelvtudatnak, nyelvtörténeti háttérét azonban nem ez, hanem — sajátságos módon — a népnyelv világosítja meg.

Lássuk tehát e jelenséget a népnyelvben.

17. Míg a köznyelv csak vagy tíz példát mutat az *s- > z-* változásra, addig a népnyelvben számos példát találunk rá, illetőleg az eredetileg idegen *z-s* szókezdet számos példában jelentkezik.

Szövegekben rendszeren idegen szókban találjuk az *s- > z-* változást :

<i>subah</i>	'reggel'	>	<i>zabah</i>
<i>sahan</i>	'rézedény'	>	<i>zahan</i>
<i>sāhib</i>	'tulajdonos'	>	<i>zaib</i>
<i>sāhil</i>	'part'	>	<i>zehil</i>
<i>sāje</i>	'árnyék'	>	<i>zāje</i>
<i>sar'a</i>	'epilepszia'	>	<i>zere</i>
<i>sarrāf</i>	'pénzváltó'	>	<i>zerraf</i>
<i>sebeb</i>	'ok'	>	<i>zebeb</i>
<i>sejil</i>	'nyomorult'	>	<i>zejil</i>
<i>seher</i>	'hajnalhasadás'	>	<i>zehir</i>
<i>selvi</i>	'ciprus'	>	<i>zelvi</i>
<i>serhoš</i>	'ittas'	>	<i>zevruš</i>
<i>sevdā</i>	'szerelem'	>	<i>zevde</i>
<i>siftinmek</i>	'vállát vakarni'	>	<i>ziftinmek</i>
<i>sigara</i>	'cigaretta'	>	<i>zigara</i>
<i>siyah</i>	'fekete'	>	<i>ziya</i>
<i>sikke</i>	'Münze'	>	<i>zigge</i>
<i>sopa</i>	'nagy bot'	>	<i>zopa</i>
<i>sojtari</i>	'bohóc'	>	<i>zojtari</i>
<i>sunturlu</i>	'zajos'	>	<i>zunturlu</i>
<i>sümbül</i>	'jácint'	>	<i>zümbül</i>

De mutatkoznak az *s- > z-* változás esetei a nép nyelvében a török nyelvanyagban is. Ezekről bővebben kell beszélni.

Először a Caferoğlu feljegyzéseiben szereplő esetekről szólok. Itt nyolc terjedelmes, csaknem az egész anatóliai nyelvterületet felölelő kötet szövegeiben előforduló alakokról van szó.

A *sanki* 'míntha' szó ezekben a feljegyzésekben *zanki* alakban is mutatkozik. Ennek a szónak azonban csak az első része török, a *san* ,amely annyit jelent, mint 'gondold' s a másik része, a *ki* 'hogy' perzsa eredetű. Ez tehát nem egészen török szó.

Előfordul azonban Caferoğlu szövegeiben szókezdő z-vel a török *sarp* 'meredek' és *sirtlan* 'hiéna' szó is (az előbbi *zarpt* alakban), továbbá az a *san-*'gondolni' ige, amely a fent tárgyalt *sanki* szóban is előfordul, végül a *seksen* 'nyolcvan' számnév.

Egészen meglepő dolgokat tanulunk ebben a tekintetben az új, gazdag anyagú török tájszótár, a Söz Derleme Dergisi III. kötetéből (L—Z). Itt rendkívüli gazdagságban találjuk a z-s kezdetű szokat.

Először azonban meg kell jegyezni, hogy ez a szótár más elvek alapján készült, mint Caferoğlunak (a szövegekből összeállított) szójegyzékei. A Söz Derleme Dergisi nem tulajdonít fontosságot annak, ha egy arab vagy perzsa jövevényszóban a szókezdő s z-re változik s az ilyen adatokat nem közli (nincs meg benne pl. a *sabah* 'reggel' szónak Kisázsia jó részén ismeretes *zabah* alakja). Ez nekem nagy veszteség, de viszont nagy nyereség az, amit a benne található z-vel kezdődő szavakból tanulhatunk.

Vagy 700 z-vel kezdődő szó van itt. Ennek jelentős része ismeretlen eredetű, de körülbelül talán 100-nak s-es változata is van. E száz szó egy része jövevényszó, mint a *zanka*, *zanga* 'szán' (a magyarból vagy valamely szláv nyelvből), *salt* 'csak, csupán; mindig' > *zalt* (mongol), *zebil* 'tönkrement' (arab, vö. köznyelvi *sefil*), *zehl* 'part' (arab, vö. köznyelvi *sāhil*), *zelber* 'teher' (Caferoğlunál is: Güney Doğu İAT.) vö. perzsa *sārbār*, *zat* 'egészen, még jobban' (~ *sat* < perzsa *sāde*), de jó részük török szó. Ezek között vannak a régi török szókészlethez tartozók is; ilyen például a *zīγin*, *zihīn* 'szarvas', a régi török *sīγun*, *suγun* 'maral' képviselője (az oszmánli köznyelben *sīγin* 'jávorszarvas'). De nagyon sok itt az olyan ismeretlen, sokszor török eredetűnek látszó szó, amelynek történetét nem ismereni (a tájszómagyarázat nehéz problémái merülnek itt fel); ilyenek például: *zaγmaq* 'futni' ~ *saγmaq*, *zaqut* (s. v. *zaqil*) 'az ösztöke szege' ~ *saqit*, *zerikle-* 'ültében reszketni' ~ *serikle-* 'állva vagy ülve szenderegni' stb. stb.

A z- szókezdő tehát, mely ezer évvel ezelőtt még nem volt meg a törökben, jövevényszókban átjött, meghonosodott, sőt számos esetben a szókezdő s- helyét is elfoglalta, eleinte bizonyára idegen, később török szókban is és a további fejlődés során önállóan is keletkezhettek z-s kezdetű szavak a népnyelvben.

18. A szókezdeti s > z változás — mint láttuk — behatolt a köznyelv alsóbb rétegeibe is, de itt csak idegen szókban mutatkozik, amit a kettős nyelvtudat ténye tesz lehetővé.

A népnyelv és az előkelők nyelve közti különbségre jellemző, hogy bár egy ilyen szó mint *zurna* vagy *zamq* (l. fent) általánosan használt alakok, a török köznyelv felsőbb rétegének lényegében idegen a nép nyelvében gyakori s- > z- változás.

Említettem már, hogy az idegen szavak hangalakjában bizonyos ingadozás van. Véleményem szerint — legalább is részben — ez az alapja a tárgyalt $s \rightarrow z$ -váltásnak is. Ez a bizonytalanság azután azt is előidézi, hogy az idegen szavakban a fordított változás is megtörténik. Erre is több példánk van. Így a perzsa, illetőleg arab *zuqāq* 'utca' szó az oszmán-török köznyelvben *soqāq* alakban használatos. Az arab és perzsa *za'farān* 'sáfrány' szónak a törökben *safran* alakja van. Erre még néhány példát idézhetnénk a nép nyelvéből (*sann etmek* 'vélni', köznyelvi *zann etmek*, *sindžir* 'lánc' < *zindžir*' stb.)

19. Az elmondottakhoz a sztálini elvek alapján további és az oszmán-török nyelv élete szempontjából fontos megjegyzést fűzhetünk.

Megrajzoltuk az oszmán-török nyelv különleges kevert jellegének a képét és hangsúlyoztuk, hogy ez tulajdonképpen egy beteg állapotra jellemző. És most, a törökség újabb nagy társadalmi átalakulásának korszakában, tanúi vagyunk egy mozgalomnak, amely energikusan dolgozik, hogy ennek a beteg állapotnak véget vessen. Az idegen grammatikai elemeket — mondhatjuk legnagyobb részben, az idegen szavakat pedig jelentős mértékben eltávolította a nyelvből ez a mozgalom és az oszmán-török nyelv *nia*, bár az operáció kellemetlen kísérő jelenségei még erősen érezhetők, új és egészséges fejlődés elé néz. Az a sztálini elv igazolódik itt, mely szerint a nyelv életének szempontjából a grammatikai rendszer és az alapszókincs a lényeges. Az oszmán-török nyelv egészséges megújulása elsősorban annak a körülménynek köszönhető, hogy grammatikai rendszere és alapszókincse lényegében török maradt.

HOZZÁSZÓLÁSOK

LIGETI LAJOS:

Németh Gyula tagtársunk nagy horderejű kérdést vetett fel, amikor Sztálin nyelvtudományi tanításaira támaszkodva azt kívánta vizsgálni, illetőleg bizonyítani, hogy az oszmán-török az ú. n. „kevert nyelvrendszerű” nyelvek közé tartozik. A kérdés jelentőségében messze meghaladja nemcsak annak a török nyelvjáráskutatásnak a problémáit, amelyből kinőtt, hanem a tágabb értelemben vett török nyelvészet kereteit is, és joggal támaszthat igényt arra, hogy az általános nyelvészet nagy kérdései közé soroljuk.

Az oszmán-török nyelv rendszerét Németh Gyula „kevert nyelvrendszernek” nevezi.

Meg kell vallanom, e meghatározásban használt műszóval szemben némi idegenkedést érzek. Nemcsak szokatlan, újszerű a magyarban ez a műszó, hanem a tartalma is valahogy bizonytalan, kétértelmű. Azt hiszem, egyszerűbb, ha egyelőre — jobb híján — megmaradunk a különben Németh Gyula által is használt keveréknyelv elnevezés mellett. Ez a műszó kétségtelenül tág, különösen tág az a mód, ahogy egyesek a nyelvkeveredést magyarázni, meghatározni szokták. A legtágabb értelemben természetesen minden nyelv keve-

réknyelv, mert mindegyikben van több-kevesebb idegen elem. Az ilyen értelmezés azonban tulajdonképen már semmitmondó, mert „nem-keverék”, „tisztá” nyelveket nem ismerünk.

De bárhogy is magyarázzuk a keveréknyelv fogalmát, kétségtelen, hogy a legtágabb értelmezés mellett is számolnunk kell a keveréknyelveknek egy sajátos csoportjával. Ebbe a csoportba azok a nyelvek tartoznának, amelyek oly mértékben fogadtak magukba rendszerint egy valamely, néha több más nyelvből főleg szókészleti (sőt bizonyos nyelvtani) elemeket, hogy azok a nyelv eredeti elemeit mennyiségileg elérik, illetőleg meghaladják, ily módon lényegesen meghaladják a jövevényszavak, sőt az idegen szavak egyszerű mértékét. Az idegen elemeket ily nagy számban befogadó nyelv alapszókincsének, nyelvtani szerkezetének lényeges elemei változatlanul megmaradnak, a nagy tömegben bezúduló idegen elemek azonban a nyelv korábbi külső képét megváltoztatják.

Tisztában vagyunk minden meghatározás, definíció korlátolt értékével, azéval is, amelyet az imént megadtunk. Merev korlátokról ez esetben különösen nem lehet szó, mert hiszen eleve világos, hogy a vázolt csoporton belül helyet foglaló keveréknyelvek jellege erősen különböző lehet, aszerint, hogy milyen mértékben terjesztette ki hatását a befogadott nyelv a befogadó nyelvre.

A keveréknyelvek közé sorolhatunk számos keleti nyelvet is, hogy csak a legismertebbeket említssem, ilyen a koreai, a japán, természetesen az oszmán-török és ilyen az afganisztáni mogul is, amelyről hozzászólásomban voltaképen beszélni kívánok.¹

Mielőtt a mogulra vonatkozó mondanivalómra rátérnék, legyen szabad néhány megjegyzést tennem az oszmán-török nyelv egy-két problémájával kapcsolatban, melyeket Németh Gyula felvetett.

Igaza van Németh Gyulának, mikor rámutat arra, hogy a perzsa-arab hatás különböző mértékben jelentkezik az irodalmi nyelvben, a köznyelvben és a nyelvjáráásokban. Tökéletesen egyetértek vele abban is, hogy itteni vizsgálódásai anyagából kirekesztette az irodalmi nyelvet. Ez a nyelv, különösen régen, valóban annyira telítve volt perzsa és arab elemekkel, hogy nem volt, nem is lehetett az oszmán-török társadalom valamennyi osztályának érintkezési eszköze. Korántsem túlzás az, amit Németh Gyula egyes oszmán-török „stílusművészekről” mondott. Nem is voltak olyan ritkák az ilyen szerzők, próbaképen elegendő megvizsgálni Wickerhauser khrestomathiájának néhány lapját²: sokszor sorokon keresztül alig találunk eredeti török szót, s amit találunk, azoknak is legnagyobb része valóban segédige. Akadémiánk I. osztálya egyik közeli ülésének napirendjére tűzte az irodalmi nyelv kérdésének vitáját; azt hiszem, igen tanulságos volna, ha ez alkalommal figyelmet fordítanánk az oszmán-török irodalmi nyelv vizsgálatából adódó nem mindennapi tanulságokra is.

De azt hiszem, nem volna helyes, ha most már teljesen elhatárolnánk magunkat az oszmán-török irodalmi nyelvtől. Nemcsak azért, mert ez az irodalmi nyelv kétségtelenül hatással volt a köznyelv kialakulására, hanem azért

¹ A keveréknyelveknek itt tárgyalt csoportjától feltétlenül különválasztanám azokat, amelyek idegennyelvűek ajkán keletkeztek, így a pidgin English-t, a petit nègre-t, stb.

² M. Wickerhauser, Wegweiser zum Verständniss der türkischen Sprache. Eine deutsch-türkische Chrestomathie. Wien 1853.

is, mert itt találjuk meg teljes formájában annak a magyarázatát, amit Németh Gyula lényegében helyesen állapított meg: az oszmán-török köznyelvben az arab-perzsa elemek igen nagy számban, de többé-kevésbé eredeti, alig változott állapotban, szinte elkülönített idegen elemekként használatosak. Az irodalmi nyelv magyarázza meg, hogy e különös állapot kialakulásának az oka nem valami török purizmusban, nem a török nyelv sajátosságos védelmében keresendő, hanem abban, hogy az oszmán-török irodalmi nyelv művelőinek a szemében „műveltség” kérdése volt az arab és a perzsa nyelv kifogástalan, tökéletes ismerete. A példakép számukra az arab és a perzsa irodalom volt, még pedig nemcsak tartalmában, hanem szinte betűjében is. Ezért igyekeztek az arab, illetőleg a perzsa nyelvtant árnyalatokig menő finomságaiig elsajátítani és ilyen ismereteiket török nyelvű műveikben fitogtatni. Az oszmán-török irodalmi nyelv ilyenforma alakulásának persze megvoltak a maga társadalmi okai.

Ez a különös arab és perzsa purizmus már nem tudott ilyen kifogástalanul érvényesülni az oszmán-török köznyelvben. Nem pedig azért, mert az azt beszélők perzsa és arab grammatikai tudása nem mindig volt gáncs nélkül való, de meg azért sem mert az oszmán-török köznyelv bizonyos mértékben a nyelvjárásokra: a népnyelvre is támaszkodott.

Persze az oszmán-török népnyelvnek is voltak és vannak arab és perzsa elemei. Ezek a — jórészt szókészleti — elemek már merőben más forrásból erednek, mint az irodalmi nyelv hasonlíthatatlanul gazdagabb hasonló elemei: egy tekintélyes részük közvetlen nyelvi érintkezésből származik, más részük a köznyelvből „hullott le”. Az előbbieket igen érdekesek, igen becsesek a perzsa (részben az arab) nyelvtörténet, sőt nyelvjárástörténet szempontjából, éppen mert élő, nyelvjárási anyag átvételei. Az utóbbiakban különösen gyakran érvényesülnek a jól meg nem értés, a rosszul emlékezés ama torzításai, amikről Németh Gyula is beszélt.

Az oszmán-török beszélt nyelv (köznyelv és népnyelv) perzsa és arab elemei valóban számos meg nem oldott, sőt fel sem vetett problémát tartalmaznak. Azt hiszem azonban, hogy nem helytelen, ha már itt is hangsúlyozzuk: ezek az elemek geográfiailag két elég jól elválasztható területről származnak. Az egyik ezek közül a perzsa nyelvterület, a másik Mezopotámia, Szíria, Egyiptom, stb. arab nyelvei, ill. nyelvjárásai. Különösen fontos ezt szem előtt tartanunk, amikor az oszmán-török beszélt nyelv arab elemeiről beszélünk és mindenképp ügyelnünk kell arra, hogy ilyen elemek nemcsak perzsa közvetítéssel, hanem közvetlenül arab forrásból is jutottak a törökbe.

Kronológiai szempontból kétségtelenül hatalmas idővel kell számolnunk a perzsa-arab elemek kutatása során. És itt egyetértek Németh Gyulával abban is, hogy feltétlenül vissza kell nyúlnunk egészen az oguz vándorlás koráig és hogy a legrégebbi ilyen természetű kölcsönzések közvetítésében jelentős szerepe lehetett a szeldzsukoknak.

Azt hiszem, ezen a ponton érdemes volna még tovább mennünk és megvizsgálni azt a hatást, amelyet a perzsa nyelv gyakorolt (arab elemeivel együtt) az oszmán-török legközelebbi rokonaira, az azerbajdzsánira és a turkománra. Ezeknek a vizsgálódásoknak az eredményeként nemcsak tisztábban tudnánk megítélni a perzsának az oszmán-törökre gyakorolt hatását, hanem új, eddig fel nem ismert törvényszerűségeket is figyelhetnénk meg a nyelvkeveredés terén. Úgy vélem, ez utóbbi szempontból nem kevésbé hasznos tanulságokat ígér annak a kutatásnak, hogy miféle hatást gyakorolt a perzsa más szomszédos

nyelvekre. Ismeretes, hogy ilyen hatással számolnunk kell Afganisztán, India, Pamir, Turkesztán egész sor nyelvében.

Éppen ez utóbbi megfontolás indított arra, hogy Németh Gyula értékes dolgozata kapcsán röviden megemlékezzem az eddig kevésbé ismert mogul nyelvről, melyet 1936—37-ben Afganisztánban tanulmányoztam. A mogul a XIII.—XIV. század során került Afganisztánba és ott fokozatosan, egyre erősebben a helyi perzsa (tádzsik) nyelv hatása alá került. A mogul ma keveréknyelv, amely a kihálás útján van. Számos mogul tőzsz már elvesztette korábbi nyelvét, helyette perzsául beszél. Azok a törzsek, illetve egyének, akik még használják a mogolt, már szinte kivétel nélkül bilingvisek; a mogul ezek számára afféle házi nyelv, amely más alkalommal, idegenek előtt csak titkos nyelvvül szolgál.

A mogul igen korán kiszakadt a mongol nyelvközösségből, önálló irodalmi- vagy köznyelvet nem alakított ki magának, amit ismerünk belőle, az népnyelv, pontosabban: néhány nyelvjárás. Ezt a nyelvet persze inkább az oszmán-török népnyelvvél kellene egybevetnünk, azonban, úgy vélem, így is érdekes következtetésekre juthatunk, mert a Németh Gyula által megvizsgált jelenségek jórésze, mutatis mutandis, a török népnyelvben is megtalálható, csak azt nem szabad szem előtt tévesztenünk, hogy a török népnyelvre gyakorolt perzsa (-arab) hatás lényegesen kisebb, mint az, amellyel a köznyelvben számolnunk kell.

A Németh Gyula által tárgyalt főbb esetek alakulását a mogulban a következőkben vázolhatjuk.

A magánhangzó- és mássalhangzó-harmónia a mongolnak is a jellemző sajátságai közé tartozik. Ezzel szemben azt látjuk, hogy a mogul nemcsak hogy nem terjesztette ki ezt a sajátságát a befogadott perzsa és perzsaközvetítésű arab szavakra, hanem ellenkezőleg, teljes hangrendszerében a helyi perzsához (tádzsikhöz) alkalmazkodott. Különösen feltűnő ez az olyan esetekben, mint: *küragân* 'sógor' ~ mong. *kürgen*, régi mong. (MTT) *güregen*; *eljigân* 'szamar' ~ mong. *eljigen*; *küngân* 'könnyű' ~ mong. *könggen*, *künggen*; *semajin* 'zsír' ~ mong. *semajin*; *keja* 'mikor' ~ mong. *kejiy-e*; *nera* 'név' ~ mong. *ner-e*. Érdemes ezekkel egybevetni a mogulba került hasonló hangalakú perzsa (arab) szavakat: *kenâr* 'part', *rebâb* 'egy húros hangszer', *rezâ* 'kicsiny', *mêwa* 'gyümölcs', *rešma* 'zsineg', *enqâlâp* 'forradalom', *zemistân* 'tél', stb.

Meg kell jegyezni, hogy az iráni hangrendszer kisebb vagy nagyobb mértékben éreztette a hatását az afganisztáni és turkesztáni úgynevezett iranizált török nyelvjárásokra is, igen figyelemreméltó ezt a jelenséget megfigyelni főleg az iranizált özbek nyelvjárásokban.

Az ú. n. igei összetételek különösen érdekes képet mutatnak a mogulban.

Mindenekelőtt meg kell azonban jegyeznünk, hogy az afganisztáni tádzsik nyelvjárásokban az összetételeknek ez a fajtája lényegesen gazdagabb, lényegesen gyakrabban használatos, mint akár az irodalmi perzsában, akár az ismert perzsa nyelvjárásokban. Íme mutatóba néhány példa: *naqâl kina* 'elbeszél' ~ p. *naql kardan*; *rat kina* 'visszadob' ~ p. *rad kardan*; *qasam idana* 'megesküszik' ~ p. *qasam xordan*; *šekast idana* 'vereséget szenved' ~ p. *šikast xordan*; *keif ôguna* 'elkábul' ~ p. *keif dâdan* (ôguna 'ad'); *roxsat ôguna* 'elenged' ~ p. *ruxsat dâdan*; *karnâ ôgguna* 'trombitál' ~ p. *karnâ zadan* (ôgguna 'üt'); *lâf ôgguna* 'dicsekszik' ~ p. *lâf zadan*; *sar barina* 'elkezd' ~ p. *sar giriftan*; *zâmat tâtâna* 'szcnev, fáradságot vesz' ~ p. *zahmat kašidan*;

safar orčina 'útra kel' ~ p. *safar raftan*; *war irana* 'feljön, megkel (tészta) ~ p. *bar āmadan*, stb.

Mint a fenti példákból is láthatjuk, a mogulban az igei összetételek ugyanúgy keletkeznek, mint az oszmánliban, vagyis az első tag perzsa (arab), eredetű, a másik mogul. Érdekes azonban, hogy a mogulban szórványosan már olyan esetekkel is találkozunk, amikor — ugyanezre a mintára — mind a két tag mogul pl. *kelan ögguna* ~ p. *harf zadan*.

Ami a ragozást illeti, érdekes, hogy a mogul a tömérdek idegen elem elle- nére sem használ perzsa ragot, sem a névszó-, sem az igeragozásban. A perzsa izáfetet is csak megkövesedett, készen átvett kifejezésekben ismeri. Eredeti mogul szavakban tehát természetes az olyan szerkezet, mint *nārani kējini* 'keleti szél', tkp. 'a nap szele', 'a napkelte felől fújó szél' (*nāran* 'nap', az *i* a birtokos eset ragja, *kēj* 'szél', *ini*, vagy *ni* a harmadik személyű birtokos személyrag), vagy *qābari dāreini* az orr belseje) *qābar* 'orr', *dāra* 'valaminek a belseje, belsőrésze'. Ugyanezzel a szerkezettel találkozunk a tisztára idegen (perzsa-arab) szavakból álló hasonló kifejezésekben is, pl.: *deraxti balgni* 'fának a levele = falevél'.

A képzők alkalmazásában már korántsem ennyire következetes a mogul. Az általános elv itt is az, hogy a mogul szavakhoz mogul képzők járulnak, perzsa szavakhoz perzsa képzők. Az igeképzők terén ez a szabály csaknem teljesen általános, talán csak a *-la-* denominalis igeképző volna valamelyest kivételnek tekinthető, amelynek segítségével perzsa (arab) névszóból képezhető ige, pl. *larzalana* 'reszket' (*larzah* 'reszketés'), *āubāzlana* 'úszik' (vö. hazara *aubāzi mukana* 'ua', a szó alapja helyi tadzsik szó, amelynek irod. perzsa *āb* 'víz' + *bāzi* 'játék' és *kardan* felel meg). A *-la-* azonban ugyanebben a funkcióban más mongol nyelvjárásokban, sőt a törökben is ismeretes, és érdekes módon szintén leginkább ezzel képezik az idegen szavakból származó igéket.

A névszóképzés terén viszont elég gyakran találkozunk az olyan esetekkel, mint *rezakan* 'kicsike', ahol perzsa az alapszó (*reza* 'kicsiny') és mogul a képző (*-kan*, kicsinyítő képző), vagy *časundār* 'havas', itt viszont mongol az alapszó (*časun* 'hó') és perzsa a képző (*dār*, valamivel ellátottságot fejez ki).

Az oszmán-török jellegzetesen arab sajátosságaira a mogulban érthetően nem igen találunk teljes értékű analógiákat. E helyett hadd említsek meg két sokatmondó mogul nyelvi sajátosságot, amelyet az oszmán-török nem ismer. Az egyik az, hogy az eredeti mogul számnevek csak ötig maradtak meg, egyes mogulok meg éppen csak háromig ismerik teljes biztonsággal a számok eredeti neveit. A legnagyobb régi szám a 'tiz', ezt mindenki érti, de nem okvetlenül használja: az eredeti mongol számneveket tehát csaknem teljes mértékben kiszorították a perzsa számnevek. A másik furcsaság az, hogy a mogulban afganisztáni külön életében egész sereg neologizmus keletkezett gyakran használt közönséges főnevek mellett, amelyek egyike-másika ki is szorította a régi szót. Ilyenek pl.: *nisuxči* 'madár' (tkp. 'repülő'), *jaltu* 'ló' ('sörényes'), *quičiχči* 'kutya' ('ugató'), *ögguxči* 'kalapács' ('verő') stb.

Befejezésül legyen szabad pár szót szólnom a hangsúlyról. Igen tanulságos az, amit Németh Gyula ezzel a kérdéssel kapcsolatban megállapít.³ Fejte-

³ Idézett perzsa adataiban mutatkozó ingadozáshoz mindenesetre figyelembe kell venni azt, hogy a perzsa hangsúly ingadozik magában Perzsiában is, bizonyos nyelvjárások szerint, különösen azonban Afganisztánban és Indiában. Vö. D. C. Phillott, *Higher Persian Grammar* (Calcutta 1919), 47.

getései során azt mondja többek között, hogy az olyan nyelvekben, amelyekben a hangsúly kötött, mint a magyarban, idegen hangsúly átvétele lehetetlen. Ez a megállapítás általában feltétlenül igaz. A mogul azonban ebben a vonatkozásban is meglepetéssel szolgál. A mongolban a hangsúly tudvalevőleg az első szótagon van, ott volt már a XIII. században is, mint azt az akkori versek soreleji rímei bizonyítják.⁴ Ennek ellenére azt látjuk, hogy a mogulban a hangsúly rendszeren a szó végére esik, mint a perzsában, *ɣajar* 'föld', *eβasun* 'fű' stb. A mogul nyelv egyéb, nem első szótagra eső hangsúly-esetei, mint *bari-na* 'vesz', *tali-na* 'tesz', stb. alighanem szintén az afganisztán perzsa nyelv hangsúlyviszonyaiból magyarázhatók meg.

Azt hiszem, ebből a néhány rövid megjegyzésből is világos, hogy a mogul a perzsa (arab) hatás tekintetében a szembetűnő eltérések mellett is tagadhatatlanul tartalmaz bizonyos közös vonásokat az oszmán-törökkel. E közös vonások jórészt nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a mogulra és az oszmán-törökre végeredményben ugyanaz az — arab elemeket bőségesen tartalmazó — perzsa nyelv hatott (az oszmán-török közvetlen arab elemeit most figyelmen kívül hagyjuk). Nem lehet azonban vitás, hogy a közös kölcsönzési sajátosságok az a körülmény csak részben magyarázza, mert a nyelvkeveredésnek vannak olyan közös sajátosságai, törvényszerűségei, amelyek a legkülönbözőbb hovatarozandóságú keveréknyelvekben egyaránt jelentkeznek. Ahhoz azonban, hogy e tekintetben a részleteket illetően is világosan lássunk, ki kell tágítanunk kutatásaink területét és meg kell vizsgálnunk egyéb, nem altaji és iráni nyelvek keveredését, kereszteződését is.

Bizonyos általános, nagy törvényszerűségek azonban az eddig megvizsgált anyagból is adódnak, közülük a legfontosabbaknak a következők látszanak.

A perzsa és az oszmán-török, ill. a perzsa és a mogul közt végbement kereszteződés eredményeként egyik esetben sem keletkezett egy új, harmadik nyelv, „amely egyik keresztezett nyelvre sem hasonlít és minőségileg is különbözik mindegyiktől.”⁵ Az oszmán-török nyelv jellegét tekintve mindvégig megmaradt török nyelvnek, a mogul pedig mogulnak. Abból a küzdelemből, amely a nyelvek kereszteződését jellemzi; az oszmán-török valóban győztesen került ki, még pedig nézetem szerint nem a közelmúltban lezajlott nyelvújítás során, hanem lényegesen korábban: már akkor, amikor megszűntek azok a társadalmi okok, amelyek a perzsa-arab hatást előidéztek. Ami a mogult illeti, ez a küzdelem még ma is tart az afganisztáni perzsa és a bilingvis mogul törzsek nyelve között. Igen sok más törzsön belül ez a küzdelem viszont már befejeződött: anélkül, hogy más, harmadik nyelv létrejöttére sor került volna, a mogul eltűnt, kihalt és helyét a győztes afganisztáni perzsa foglalta el.

Az oszmán-török és a mongol eredeti török, illetőleg mongol jellege a nyelvkereszteződés során változatlanul megőrződött, mert megőrződött a két nyelv alapja, sajátosságának lényege. „A nyelv nyelvtani szerkezete és alapszókincse alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét” — írja Sztálin.⁶ Bár mennyire is hatalmas méretű volt a perzsa (arab) hatás, az oszmán-törökben is, a mogulban is megmaradt az eredeti nyelvtani szerkezetnek és alapszókincsnek minden lényeges, jellegzetes eleme. Különösen szembetűnő, hogy az oszmán-tö-

⁴ Minden sorban az első sor első szótagja rímel. Vö.; *a'ula šiqan bawuya* | *adu'učin bidan-u* | *alačuq-a gürtügei* | *qol-tur šiqan bawuya* | *qoničit qurıqacıt bidan-u* | *qo'olay-a gürtügei* Mongolok Titkos Története, 118. szakasz.

⁶ Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány. A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra. Budapest, 1950, 243.

rökben, ugyanúgy, mint a mogulban, mennyire ellenálló pl. a névszó- és igeragozás az idegen hatással szemben. Amikor a nyelvtani szerkezet, az alapszókinccs teljes egészében kicserélődik, eltűnik, — eltűnik, elhal maga a nyelv is, mint ahogy elhalt, eltűnt bizonyos mogul törzsek mogul nyelve is.

TELEGDI ZSIGMOND :

Mindenek előtt szeretném előadni, miben látom Németh Gyula fejtegetéseinek jelentőségét.

Régóta ismeretes, hogy a török irodalmi nyelvet, és ennek nyomán a művelt köznyelvet, századokon át valósággal előzőnlőtték arab és perzsa szavak és hogy az idegen elemeknek ez a végelethatalatlan serege jórészt irodalmi kölcsönzésekből, ú. n. tudós szavakból állt. Ezek a vonások — az idegen elemek sokasága és tudós jellegük — nem török sajátosságok, sok más nyelv szókinccsében is mutatkoznak. Az angol nyelvben a latin eredetű elemek sok tekintetben hasonló szerepet játszanak, mint a törökben az arab és a perzsa kölcsönzések. Egy félszázaddal ezelőtt két amerikai tudós, Greenough és Kittredge megvizsgálta a latin szótár egy betűjét, az A betűvel kezdődő szavakat, és arra az eredményre jutott¹, hogy minden 4. vagy 5. latin szó közvetve vagy közvetlenül képviselve van az angolban. Természetes dolog, hogy ezeknek a latin eredetű elemeknek tekintélyes része irodalmi, „tudós” kölcsönzés. A latinból vett tudós kölcsönzések nagy és fontos helyet foglalnak el a franciában is; jellemző, hogy maga a „tudós szó” kifejezés is a franciából származik, francia tudós — ha jól tudom Aug. Brachet — alkotta a megfelelő francia jelenségek megnevezésére.

A tudomány eddig csupán ezeket az egyezéseket vette számba és ezért a kézikönyvek a török jelenséget, az arab és perzsa elemek szerepét a török nyelvben, úgy emlegették, mint egy általánosabb jelenség egyvalamely példáját a többi sok között. Németh Gyula felolvasásában idézte az ismert dán nyelvésznek, Jespersennek egy ilyen értelmű megjegyzését. Én ezt kiegészíteném egy másikkal, amely Edward Sapirtól származik. „Egy kicsit keserű csalódás — írja ez az amerikai tudós — hogy az angol nyelv általános kulturális befolyása eddig úgy szólnak elhanyagolhatónak mutatkozik. Az angol nyelv terjed (ez 1921-ben íródott), mert az angolok óriási területeket gyarmatosítottak. De semmi nyoma annak, hogy valahol is behatolna más nyelvek szókinccsének szívébe, ahogy a francia új arculatot adott az angolnak, vagy ahogy az arab átjárta a perzsát és a törököket”² (Language, 1939. 207).

Az előadó érdemét abban látom, hogy ő nem állt meg ezeknél a szembeötlő egyezéseknél, hanem felismerte a török jelenség sajátos, megkülönböztető, egyedülálló vonásait is. Megfigyelések hosszú során kimutatta, hogy „az arab és perzsa elemek az oszmán-török nyelvtudatban elkülönült réteget alkotnak”; innét pedig arra a megállapításra jutott, hogy „az oszmán-törökben egy kettős nyelvrendszer, a nyelvtudat kettőssége fejlődött ki, amelyet az általunk ismert nyelvekben nem tapasztalunk”. Előadása tehát nemcsak a török filológia egy fontos kérdését tisztázza; hanem — egy eddig ismeretlen, vagy alig méltányolt

⁰ Sztálin, id mű, 240.

¹ J. B. Greenough and G. L. Kittredge, Words and their ways in English speech (1902) 106. oldal.

² A kiemelés tőlem.

nyelvi tünemény leírásával — gazdagítja az általános nyelvtudományt is, a nyelvre vonatkozó ismereteinket általában.

A következőkben szeretnék az előadás egyik részletével közelebbről foglalkozni. Úgy látom, hogy ha Németh Gyula egyik megfigyelését kiegészítjük, a megfigyelt jelenség tartalmát pontosabban meghatározzuk, ez a jelenség még tanulságosabb példája, még hatásosabb bizonyítéka lesz az arab és perzsa elemek elkülönülésének a törökben.

Az előadó sorra veszi a különbségeket az eredeti török szavak és az idegen elemek szerkezetében és kezelésében. Az egyik ilyen különbség abban áll, hogy az olyanféle fordulatokban, mint *naql etmek* 'átszállítani', *nadim olmaq* 'megbánni,' az ú. n. összetett igékben, csak arab és perzsa névszók fordulhatnak elő. Németh Gyula még megjegyzi, hogy ilyen „összetett igék” rendkívül nagy számban használatosak a törökben; de már ennek a jelenségnek a magyarázatával nem foglalkozik. Ez az eljárás teljesen indokolt: hogy megmagyarázhassuk, miért olyan nagy a száma az ilyen fordulatoknak, tisztáznunk kell, mire szolgálnak ezek, milyen hivatalt töltenek be a szókincs rendszerében, ez pedig elsősorban nem a török filológia feladata. Az ú. n. „összetett igék” — ezt már az előadó is megjegyzi — a törökben perzsa hatásra, perzsa mintára fejlődtek ki; ha rendelkezésüket, funkciójukat keressük, a perzsához kell fordulnunk.

A perzsa szókincs legfeltűnőbb sajátja az „összetett igék” beláthatatlan tömege. Ezek a fordulatok külsőre, felépítésükben más nyelvek igei szólásainak («locutions verbales») felének meg (*jang kardan* = háborút csinálni; *safar kardan* = utazást csinálni; *iqrār k.* = vallomást tenni). De a perzsában láthatóan más a szerepük. Itt a mondatok többségében ők töltik be az igei állítmány szerepét; használatuk olyan közönséges, hogy mellettük az igék, a valódi igék háttérbe szorulnak.

Jellemző erre a következő példa: Egy grúz tudósnek, V. Sz. Puturidzének a perzsa kresztomátiájában találni egy rövid, mindössze 42 soros olvasmányt a Nagy Októberi Forradalomról³. Ez az olvasmány egy ábécés-könyvből van véve, olyan embereknek készült tehát, akik még ha felnőttek is, eddig nem ismerték a betűt. A szöveg összesen 41 mondatából 36-nak van igei értékű állítmánya; ez 8 esetben ige, a fennmaradó 28 esetben pedig igei szólás, a perzsa nyelvtanok szavával összetett ige.

Az igei szólások tömeges használata szorosan összefügg azzal, hogy az igék száma a mai perzsa nyelvben feltűnően alacsony. A perzsának ezt a sajátosságát jól szemlélteti az igei kifejezéseknek az a párhuzamos (német és perzsa) jegyzéke, amelyet Fr. Rosen perzsa szakkönyvében találunk⁴. A jegyzék német fele úgyszólván csupa igéből áll; az elsorolt 630 kifejezésből 611 az ige. De a német igeinek az esetek hatalmas többségében — 4 eset közül 3-ban — a perzsa megfelelője nem ige, hanem valamilyen több szóból álló fordulat, rendszeren igei szólás, ú. n. összetett ige.

Ez a sajátjaos viszony igeik és igei szólások közt onnét ered, hogy a perzsában — legkésőbb az újperzsa kor kezdetére — mélyreható változások mentek végbe az igei szókincs gyarapításának módjában és ennek megfelelően az igei szókincs fejlődése új, a hagyományostól eltérő irányt vett. A régi indó-

³ V. Sz. Puturidze: Nacsalnaja hresztomatija perszidszkovo jazika (1955) 47—49. o.

⁴ Fr. Rosen: Neupersischer Sprachführer, 65—73. o.

európai nyelvekben az igei szókincs — az igei fogalmak kifejezési eszközeinek összessége — elsősorban új igék, új *szavak* képzése által gyarapodott. Az új-perzsában, ellenben, az igéképzés jelentős mértékben visszaszorult.

Az újperzsa két eljárást használ közönségesen, új igék alkotására, az egyik : causativumok képzése igékből, a másik : igék és adverbiumok összetétele. A nyelvtanok rendszeresen ismertetnek még egy harmadik eljárást is, amelynek segítségével névszóból lehet igét képezni ; de az igealkotásnak ez a módja, a denominatív igék képzése, az új perzsában igen csekély szerepet játszik. Jellemző, hogy az egyik legjobb perzsa nyelvten szerzői, Salemann és Zsukovszkij, nem is említik⁵.

Az újperzsában tehát az igei szókincs gyarapításának hagyományos módjai sokat vesztek régi jelentőségükből, szerepük erősen megcsappant. De az igei szókincsnek, az igei értékű kifejezéseknek a gyarapodása nem állt meg és nem is csökkent. Csak hogy az igei szókincs újabb gyarapodása jórészt nem igékből áll, hanem igei értékű csoportokból, igei szólásokból, a perzsa nyelvtenokban hagyományos kifejezéssel „összetett igékből”.

Ezek az igei szólások felépítésükben jelentős módon egyeznek a denominatív igékkel. Az ige, amelyet tartalmaznak, az értelem tekintetében alá van rendelve a másik, a névszói elemnek, ez a jelentés elsősorban való hordozója, az ige szóképző morfémának hat mellette és az esetek nagy többségében valóban arra szolgál csupán, hogy a névszót igévé alakítsa. Ennek a szerkezeti egyezésnek megfelel az igei szólások szerepe a szókincs összetételében : a mai perzsa nyelvben ezek helyettesítik a hagyományos, egyetlen szóból álló denominatív igéket. Tanulságos megfigyelni, hogy Salemann és Zsukovszkij — amint láttuk — nem is említik a névszóból való igéképzés hagyományos módját, ellenben több oldalon keresztül foglalkoznak az igéképzés fejezetben az összetett igéknek nevezett igei szólásokkal⁶.

Az „összetett igék” roppant tömegéből kiemelnék egy csoportot, amely különösen jól szemlélteti ezeknek a fordulatoknak a szerepét az újperzsa szókincs rendszerében.

Ahol a névszóból való igéképzés élő, használatos eljárás, ott gyakran alkalmazzák olyan műveletek elnevezésére, amelyeket valamilyen eszközzel végeznek. A magyarban pl. a *fésül*, *fűrészel*, *gyalul*, *kalapácsol*, *vasal* igék láthatóan a megfelelő eszközök nevéből erednek ; ugyanez áll ezeknek a műveleteknek német neveire : *kämmen*, *sägen*, *hobeln*, *hämmern*, *bügeln* ; a franciából megemlítem a *peigner*, *raboter*, *marteler*, *balayer*, *étriller* igéket. Ezekben a nyelvekben az ilyen, eszköznevekből képzett igék népes és fontos csoportot alkotnak a denominatív igék között.

A perzsa kifejezések, amelyek értelemre megfelelnek az idézett igéknek, (*šāna k.*, *arra k.*, *randa k.*, *čakuš z.*, *uttū k.*, *jārüb k.* *qašau k.*) szintén denominatív jellegűek, ezek is főnévből, az eszköz nevéből kiindulva jelölik meg a cselekvést. De a képzés módjában a perzsa a maga sajátos útját járja, az eszköz nevéből nem igét képez, hanem ú. n. „összetett igét”, igei szólást.

Ez után a kicsit hosszú, de remélem nem haszontalan kitérés után visszafordulhatunk oda, ahonnan kiindultunk, Németh Gyulának ahhoz a megfigyeléséhez, hogy a törökben rendkívül nagy számban fordulnak elő összetett igék, de ezek mind arab és perzsa névszókból vannak képezve. Most már tudjuk, hogy eredetileg, a perzsában, mi a szerepe annak az eljárásnak, amelyet az

⁵ C. Salemann — V. Shukovski : Persische Grammatik, 1889.

⁶ Id. mű, 73—76. o.

„összetett igék” képviselnek: a perzsában ez az eljárás felel meg denominatív igék képzésének, más szóval: ez a perzsa módja a névszóból való igeképzésnek. Ha tehát a török tömegesen alkot „összetett igéket”, de csak arab és perzsa névszóból, ez azt jelenti, hogy a török a perzsa névszókkal együtt átvette a névszóból való igeképzés perzsa módját is, de csak perzsa és az elvben perzsa közvetítéssel kapott arab szókra alkalmazza. A denominatívumok alkotásának török módja tudvalevőleg egy *-la*, *-le* képző hozzáillesztése a névszóhoz, valódi török szavakból így képeznek denominatívumokat.

A Németh Gyula által megfigyelt jelenség, tehát, ha pontosabban meghatározzuk a jelentését, további példája, bizonyossága annak, hogy a törökben az arab és perzsa jövevényszók külön csoportot alkotnak a szóképzésben is.

Végezetül szeretnék még hozzászólni annak az állapotnak a megítéléséhez, amelyet az előadó „kevert nyelvrendszer”-nek nevez. Ő ebben abnormis, beteges jelenséget lát az európai nyelvek normális, egészséges viszonyaival szemben.

Ez az ítélet első tekintetre jogosnak látszik. Az oszmanli irodalom nyelvében és, ennek állandó befolyása alatt, a művelt köznyelvben, az eredeti, török elemek hosszú századokon át teljesen háttérbe szorultak idegen kölcsönzésekkel szemben; ezek, ahogy Németh Gyula kifejti, külön réteget alkottak, összekapcsolódtak a török szavakkal, de nem vegyültek el közöttük. Ezt az irodalmi nyelvet olyan emberek fejlesztették ki, akik mélyesen át voltak hatva idegen kultúrák, a perzsa és az arab művelődés felsőbbbségétől, annyira, hogy ha a maguk nyelvén is írtak, ennek török jellegét igyekeztek minél több arab és perzsa szóval elleplezni, jóvátenni, a török alacsonyosságát ezáltal felemelni. Ilyen körülmények között a magasabb műveltség nyelvének kezelése arab és perzsa ismereteket, sok éves iskolázást kívánt; ez a nyelv így egy vékony réteg birtoka lehetett csupán, a nép tömegei vagy semmit sem értettek belőle, vagy igen keveset.

Az ilyen irodalmi nyelv valóban abnormisnak hat, egyenesen elképzelhetetlen, nemhogy a mi viszonyaink, de még a kapitalista társadalom feltételei közt is.

De ha így járunk el, ha a magunk korának, a magunk társadalmának mértékét alkalmazzuk más korok társadalmi jelenségeire, hibát követünk el, vétünk a kutatás helyes, dialektikus módszere ellen. A dialektika egyik sarkalatos tanítása — amint tudjuk — úgy hangzik, hogy a jelenségek nem egymástól elszakítva, elszigetelve, egymástól függetlenül léteznek, hanem összefüggő, szervesen összetartozó egészet alkotnak; ennek megfelelően a társadalmi jelenségeket is eredeti, történeti összefüggésükben kell vizsgálnunk, azoknak a viszonyoknak a szempontjából, amelyek létrehozták őket. „A rabszolgatartó rend — írja Sztálin elvtárs — a mai viszonyok között értelmetlenség, természetellenes ostobaság. A rabszolgatartó rend a feloszlóban lévő őskommunizmus viszonyai között teljesen érthető és törvényszerű jelenség, mivel az ősközösséghez képest haladást jelent”⁷.

Amit Németh Gyula „kevert nyelvrendszernek” nevez, az oszmanliban a feudalizmus korában alakult ki, minden valószínűség szerint a feudalizmus társadalmi jelenségei közé tartozik. Ha majd ítélkezni akarunk felette, azt kell megvizsgálnunk, abnormis, beteges jelenség volt-e ez a feudalizmus, nevezetesen a török, az oszmanli feudalizmus viszonyai között.

⁷ A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története (1950) 134. o.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy le kell mondanunk haladó és a társadalom haladását akadályozó tényezők megkülönböztetéséről. Azt jelenti csupán, hogy a mértéket ehhez a megkülönböztetéshez mindig az illető korból, az illető társadalomból kell vennünk, meg kell keresnünk, mi képviselte a haladást ebben a társadalomban, ebben a korban.

Nem vitás, hogy amilyen mértékben kifejlődtek a bomlodozó feudalizmus méhében az új társadalmi rend, a kapitalizmus termelő erői és termelési viszonyai, ez a „kevert rendszerű” irodalmi nyelv és az annak alávetett köznyelv, akadályává vált a társadalom haladásának. Ez a nyelv szükségképpen csupán egy rendkívül vékony rétegnek volt a birtokában; elsajátításához hosszú évek munkájával olyan ismereteket kellett megszerezni, amelyek az utolsó századok gazdasági és kulturális fejlődése következtében elvesztették minden értéküket, céltalanná lettek. A kapitalizmus követelményeinek egy ilyen nyelv nem felelhetett meg.

Amint saját nyelvújításunkon is láthatjuk, a kialakuló polgári társadalom mindenütt új igényeket támasztott a nyelvvel, a nyelv irodalmi, kiművelt formájával szemben. „A burzsoáziának, — írja Lenin — az árútermelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államba kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél; el kell hárítania mindazokat a különféle akadályokat, amelyek e nyelv fejlődésének és irodalmi megrögzítésének útját állják”.⁸ A kapitalizmus fejlődésével Törökországban is megindult a feudalizmus nyelvi maradványainak, a „kevert nyelvrendszernek” a felszámolása. Néhány évtized óta — ahogy Németh Gyulától hallottuk — egy nyelvújító mozgalom energikusan dolgozik, hogy véget vessen a régi állapotoknak és munkájának már döntő jelentőségű eredményei mutatkoznak. „Az idegerf grammatikai elemeket legnagyobb részben, az idegen szavakat pedig jórészt eltávolította a nyelvből ez a mozgalom”, mondotta Németh Gyula.

A „kevert nyelvrendszer” tehát a török társadalom fejlődésének legújabb szakaszában a haladást akadályozó, az új társadalmi rend kialakulását és teljes győzelmét gátló tényezőnek bizonyult. De ha meggondoljuk, hogy ez a „kevert” irodalmi nyelv századokon át élt és hogy ezekben a századokban ő volt az irodalom és a tudomány, minden magasabb műveltség hordozója, nem utasíthatjuk el vizsgálat nélkül azt a gondolatot, hogy a fejlődés egy korábbi szakaszában a „kevert nyelvrendszer” megfelelt a társadalmi viszonyok fejlettségi fokának és nem akadályozta, hanem segítette a társadalom haladását. Hogy az így felvetett kérdést megoldhassuk, mindenesetre szem előtt kell tartanunk Sztálin elvtárs útmutatását: „A nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója”.

Az elmondottak alapján úgy látom, hogy a „kevert nyelvrendszer” megítélésének kérdése még nyitva áll; csak további vizsgálat, széleskörű nyelvészeti és történeti kutatások adhatnak rá választ. Németh Gyula értekezése, azáltal, hogy tisztázza a török jelenség specifikus vonásait, szilárd alapot ad ezekhez a sokat ígérő kutatásokhoz. Ezért joggal állíthatjuk, hogy ez az értekezés értékes gyarapodása a török filológiának, valódi gazdagodása a nyelv természetére és fejlődésére vonatkozó ismereteinknek.

⁸ Lenin, Válogatott művek, 1 (1948) 816. o.

TAMÁS LAJOS;

Telegdi Zsigmond rámutatott azokra a kérdés kifejtésével kapcsolatos lehetőségekre, amelyekhez magam is hozzá akartam szólni s amelyekkel általában egyetértek. Németh Gyula előadásából kiderült, hogy még 1913-ban is a török népnek 87%-a analfabéta volt s el volt zárva attól, hogy a nemzeti nyelvet, a köznyelvet kellő mértékben elsajátítsa: a török nép széles rétegei nem meríthettek a nemzeti művelődés forrásaiból. Ezek a történeti tények érthetővé teszik, miért nem tudtak asszimilálódni az arab-perzsa nyelvi elemek a feudalizmus korában. Bármilyen szempontból is nézzük a kevert török nyelv kérdését, beigazolódik az a sztálini tétel, hogy a török nyelv sem vált legyőzött nyelvvé, hanem igenis a török nyelv maradt a győztes. Ezen az a tény sem változtat, hogy a török köznyelvben mindmáig tapasztalható bizonyos fokú nyelvi kettősség. Az idegen, arab és perzsa, ill. arab-perzsa nyelvi anyagról világosan meg kellett volna mondani, hogy elhaló kategória-e, vagy pedig továbbra is változatlanul életképes.

Ha visszaemlékezünk azokra az ismérvekre, amelyeket Németh Gyula felsorolt, akkor ezek — nézetem szerint — valamennyien azt bizonyítják, hogy az arab és a perzsa elemek még akkor sem tudtak köznyelviékké, nemzetiekké válni, amikor ez az idegen hatásoktól hemzsegő török nyelv egy bonyolultabb műveltség kifejezésére vált alkalmassá. Igen tanulságos, hogy az izáfet nem tudott beleépülni a török nyelvtani rendszerbe s nyilván csak átmeneti kategória. Az, amit Sztálin elvtárs a balkáni nyelveknek a török beolvasztók ellen tanúsított ellenállásáról mond, lényegében mutatis mutandis magára a török nyelvre is áll: ahogy a balkáni nyelvek leküzdötték a török hatást, úgy a török népnyelv is diadalmasan kiállta az arab és a perzsa nyelv ostromát. Érdekes lett volna a kérdést párhuzamosan vizsgálni a török nemzeti műveltség fejlődésével s megfigyelni az idegen nyelvi anyag szerepét a fejlődés különböző szakaszaiban.

Nagy tanulsága az előadásnak, hogy az arab-perzsa nyelvi anyag mind hangtani, mind pedig hangfejlődési és nyelvtani szempontból különválik és nem elegyül a török nyelvi anyaggal. A török mondat szerkezet akkor is megmarad, ha egyébként arab-perzsa szavak szerepelnek a mondatban. Ez annak a sztálini tételnek az igazolása, hogy a nyelvtani rendszer még az alapszókinccsnél is szívósabb, ellentállóbb az idegen hatásokkal szemben. Felmerül a kérdés, hogy az előadás tárgyát képező kevert nyelvrendszer milyen értelemben kevert, hiszen itt különböző eredetű nyelvi jelenségek egymásmelletti-ségéről van inkább szó, nem pedig arról, hogy a két nyelv elemei szervesen és tartósan elegyülnek egy a török nép minden osztályától elfogadott nemzeti nyelvben. Úgy látszik, hogy a mondatban az a terület, ahol semilyen értelemben sem beszélhetünk keveredésről.

Az előadásban vázolt kevert nyelvrendszerről nem az a benyomásom, hogy csak a török nyelvvel kapcsolatban fordul elő. A román bojárok nyelve a fanarióta korban görög elemekkel volt tele s görög nyelvtani hatásokat is találunk nyelvükben. Még érdekesebb a görög *καθαρεύουσα* és az újgörög népnyelv viszonya, ahol ugyanannak a nyelvnek régebbi és újabb formái, elemei keverednek. Kétségtelen, hogy az ezekkel való egybevetés még jobban megvilágította volna az arab-perzsa és török nyelvi anyag »keveredésének« a kérdését.

GÁLDI LÁSZLÓ ;

Azok a problémák, amelyeket Németh Gyula előadásában felvetett, kétségtelenül azért érdemelnek igen nagy figyelmet, mert távolról sem kizárólagosan török vonatkozásúak, hanem a legtöbb nyelv életében megfigyelhetők. Egyszersmind azonban, ezen általános nyelvészeti érdekesség mellett, nagy figyelmet kell szentelnünk annak a ténynek, hogy hasonló jelenségeket a balkáni nyelvekben különösen gyakran találunk, s így a román nyelvben is. Ha előadás közben figyelemmel kísértük a nyelvkeveredésnek mindazon fajtáit, amelyeket az előadó gondosan felsorolt és megkülönböztetett, észrevehettük, hogy szinte mindegyik kategóriához könnyűszerrel lehetett volna román példát is idézni. Arra a jelenségre például, hogy az idegen eredetű szavak alaktani szempontból az átvevő nyelvben bizonyos ideig vagy állandó jelleggel elkülönülhetnek, a román nyelvből nem egy esetet tudunk idézni. Hangsúlyos *-a-ra*, illetve *-ea-ra* végződő főnevet a román nyelv latin alapanyagából mindössze egyet örökölt: a *stea* 'csillag' szót, amelynek határozott alakja *steaua*. Mégis ezen egyetlen szó elég volt ahhoz, hogy megvesse alapját annak az alaktani kategóriának, amelyet teljes egészében idegen, különösen török eredetű szavak töltenek ki (v. ö. *cafea* 'kávé', *mahala* 'külváros', *basma* 'kendő' stb.). Még tovább ment a XVIII. századi román irodalmi nyelv, amelyben nemcsak a görög eredetű jövevény-és idegen szavak szerepelnek, olykor a többesszámban görögös *-mata* végződéssel, hanem még az *aga* szónak is akad, késői román krónikákban, *agalar* többesszáma. Itt jegyezzük meg, hogy erre a jelenségre francia példákat is idézhetünk: nemcsak a *lied* német 'dal' szó francia többesszáma rendszerint *lieder*, hanem megmaradhat arab eredetű jövevény-szavak *arab* többesszáma is a francia nyelvben (vö. *ksar* 'algériai erődítmény', többese *ksour*; *méhari* 'gyors tevé' többesszáma *méhara*, esetleg *méharis*). — Ami az idegen szavak kiejtésének fonetikai nehézségeit illeti, ezen a téren szintén sok román példára hivatkozhatunk: amikor a román fül nehezen tudta felfogni egy-egy újjörög jövevényező igen tarka vokalizmusát, mind az írott, mind a beszélt nyelvben (sőt eredetileg elsősorban a beszélt nyelvben) a többé-kevésbé „romlott” alakok egész sorát hozta létre (vö. a *metahirisi* 'használni' változatai: *metaheresi*, *matahirisi*, *mitahirisi* stb.). — Ha viszont, efféle részlettényeken túlmenőleg, a nyelvi rétegződés általános jelenségét vizsgáljuk, akkor is a román nyelv kitűnő példát szolgáltat. A XVIII. században a török és újjörög elemek, a XIX. és XX. század folyamán pedig a francia s általában nyugateurópai jövevénysszavak (részben orosz közvetítéssel) olyan nyelvi kettősséget hoztak létre, amely a művelt városi és irodalmi nyelvet élesen szembeállította a népnyelv régiesebb állapotával. E kettősséget román vonatkozásban mindmáig nem sikerült egészen áthidalni: amikor a közelmúltban megjelent a román Műszaki Szótár, maguk a román bírálók mindjárt azt vetették a szerkesztők szemére, hogy rengeteg benne az olyan kölcsönszó s főleg francia elem, amelyet pl. a zsilvölgyi bányászok semmiesetre sem értenek meg.

Ha mármost e nyelvi kettősség gazdasági és társadalmi hátterét vizsgáljuk, aligha fogadhatjuk el azt a tételt, hogy a nyelvefféle rétegződése elsősorban a feudalizmus kísérőjelensége. A román nyelv esetében a nyelv szókincsét igen nagy mértékben átalakító francia hatás történelmi szempontból kétségtelenül főleg a kapitalizmus korába esik és azóta tart jóformán napjainkig. Idézhetnők az orosz nyelv esetét is, ahol egyrészt a népnyelv másrészt a

hivatalos. és egyben irodalmi nyelvhasználat — éppen a jövevényszavak tömeges beáradása folytán — nagy eltéréseket mutat. S nem a mai orosz nyelv közvetíti-e ezt a nyelvi kettősséget a Szovjetunióban élő más népek, így nyelvrokonaink felé is?

Visszatérve az előadás szűkebb tárgyára, az arab és perzsa hatás szerepére a török nyelv történetében, szükségesnek tartanók annak az eddig meglehetősen elhanyagolt kérdésnek felvetését, milyen hatást gyakorolt a török szókincs, a maga sajátos kettősségével, más balkáni nyelvekre. Egyelőre — elsősorban Şăineanu kutatásai alapján — az a benyomásunk, hogy elsősorban nem annyira a népnyelvi török szavak kerültek át pl. a románba, hanem inkább olyan arab-perzsa eredetű vándorszavak, amelyeknek — bizonyos gazdasági és társadalmi feltételek mellett — valamikor nagyobb „terjedési erejük” volt. További probléma lenne annak elemzése, milyen elemek honosodtak meg nagyobb számban a román *népnyelvben*, a török népnyelvi szavak-e vagy a török irodalmi és hivatalos nyelvhez tartozó arab-perzsa elemek.

